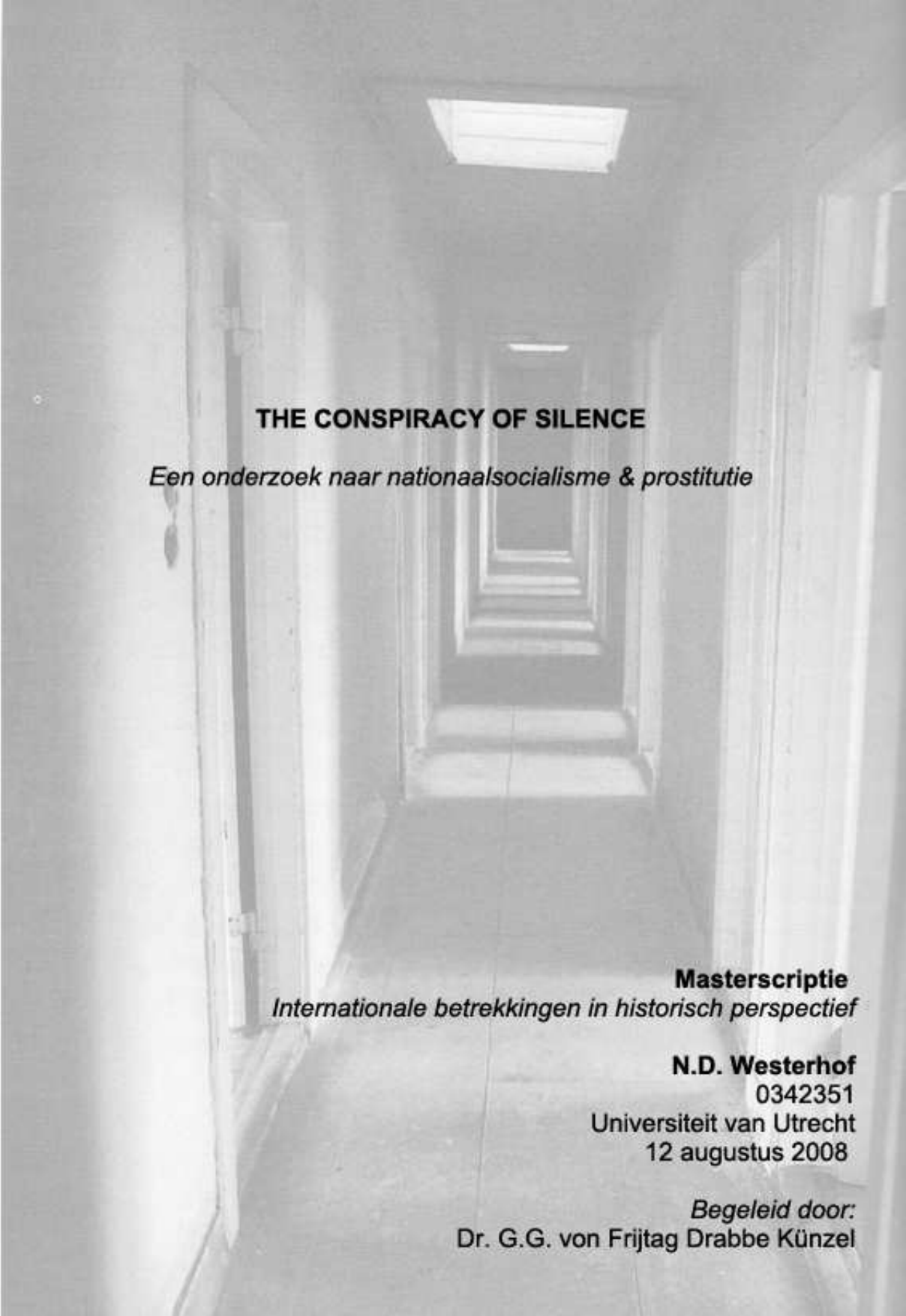

THE CONSPIRACY OF SILENCE

Een onderzoek naar nationaalsocialisme & prostitutie

Masterscriptie

Internationale betrekkingen in historisch perspectief

N.D. Westerhof

0342351

Universiteit van Utrecht

12 augustus 2008

Begeleid door:

Dr. G.G. von Frijtag Drabbe Künzel

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Vrouwen, het huwelijks en voortplanting in het Derde Rijk	8
1.1 Ideologische uitgangspunten over de rol van de vrouw	8
1.2 Het huwelijk	10
1.3 Noodzakelijke voortplanting	13
1.4 Verbod op voortplanting	16
Hoofdstuk 2: Prostitutie in Nazi-Duitsland	21
2.1 Prostitutiebeleid voor Nazi-Duitsland: Keizerrijk en de Weimar Republiek	21
2.2 Prostitutiebeleid in Nazi-Duitsland	23
2.3 Prostituees in Nazi-Duitsland	28
Hoofdstuk 3: SS-bordelen in nationaalsocialistische concentratiekampen	31
3.1 Oprichting van de bordelen	32
3.2 Dwangarbeid	34
3.3 Selectie van vrouwen voor de Sonderbau	35
3.4 Na de selectie	36
3.5 Inrichting van de bordeelbarak	37
3.6 Dagindeling van de prostituees	38
3.7 De gang naar het bordeel	39
3.8 Het bezoek	42
3.9 Nederland	44
Hoofdstuk 4: Wehrmachtbordelen	47
4.1 Mannen, oorlog en seks	47
4.2 Wehrmachtbordelen: waarom en wanneer?	48
4.3 Wehrmachtbordelen in de praktijk	51
4.4 Vrouwen in de bordelen	56
4.5 Wehrmachtbordelen & Nederland	60
Conclusie	65
Literatuurlijst	70
Bijlagen	73
Bijlage 1: Aanwijzingen voor het bezoek aan het Werhmachtsbordeel	73
Bijlage 2: Wehrmachtbordelen in Nederland	74

Inleiding

'Behalve de vrouw emancipeerde ook de emotie. Waar tussen 1945 en 1965 zwijgen nog goud was, wordt sindsdien spreken edeler geacht'.¹ Het duurde echter nog tot 1991 voordat de Zuid-Koreaanse vrouwenbeweging zich ging bezighouden met de problematiek van de *Comfort Women*, in Nederland ook wel 'troostmeisjes' genoemd.² Het betrof hier vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog massaal gedwongen werden als seksslavinnen te werken in de legerbordelen van het Japanse keizerlijke leger. Bijna vijftig jaar was er gezwegen over het lot van deze vrouwen. Velen pleegden zelfmoord omdat de schaamte voor hetgeen gebeurd was, ondragelijk voor hen was.³

Tussen de slachtoffers van het seksuele geweld werd een zwijgzame, onzichtbare alliantie gesloten om niet meer te spreken over wat er was gebeurd. Door te gaan met het normale leven alsof er nooit iets was voorgevallen. Dit fenomeen staat ook wel bekend als de '*conspiracy of silence*'.⁴ Door niet te spreken werden de ervaringen van deze vrouwen nooit opgenomen in de herinnering aan en de officiële geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. En dat gold voor veel meer slachtoffers. Het is niet voor niets dat mensen die gedwongen gesteriliseerd waren, Jehova's getuigen, homoseksuelen en prostituees door de *Projektgruppe für die vergessenen Opfer des NS-Regimes* aangemerkt werden als '*Vergessene Opfer*', vergeten slachtoffers. Hun verhaal was lange tijd geen onderdeel van de geschiedenis.

Deze scriptie gaat over een van die 'Vergessene Opfer' van de Tweede Wereldoorlog: prostituees. In tegenstelling tot de hoeveelheid literatuur die er vanaf de jaren negentig over de troostmeisjes verschenen is, blijft het lot van prostituees onder het nationaalsocialisme nog onduidelijk. Een bronnenverkenning op dit onderwerp is dan ook noodzakelijk alvorens vast te stellen welke vragen in deze scriptie aan de orde zullen komen.

Een bronnenverkenning begint bij de literatuur die er verschenen is over vrouwen onder het nationaalsocialisme. Een voorbeeld van een uitgebreid werk is *Moeders in het Vaderland* geschreven door Claudia Koonz.⁵ Zij heeft ervoor gekozen om de positie en de rol van vrouwen te beschrijven aan de hand van het perspectief van verschillende groeperingen. Zij schrijft bijvoorbeeld over de katholieke, protestantse en joodse vrouwen. Jill Stephenson, de auteur van *Women in Nazi Society* heeft juist gekozen voor een thematische benadering.⁶ Zij maakt geen onderscheid in verschillende groepen vrouwen. Zij beschrijft juist aan de hand van verschillende thema's wat vrouwen onder het nationaalsocialisme overkwam. Zij besteedt ook uitvoerig aandacht aan de mogelijkheden die er waren tot scholing van jonge Duitse meisjes en de kansen die (hoogopgeleide) vrouwen op de

¹ Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam, 1995) 55.

² Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 48.

³ Ibidem, 49.

⁴ Admira Foundation, *Speaking of War. War Rape and Domestic Violence in the Former Yugoslavia. Trainees about their Work for Care* (Utrecht, 2005) 29.

⁵ Claudia Koonz, *Moeders in het Vaderland. De vrouw en het gezin in Nazi-Duitsland* (Amsterdam, 1987).

⁶ Jill Stephenson, *Women in Nazi Society* (Londen, 1975).

arbeidsmarkt hadden. Beide werken geven een uitgebreid beeld van de positie en de rol van vrouwen en ze vullen elkaar vanwege het verschillende perspectief goed aan.

In deze werken komt de positie van prostituees in bepaalde hoofdstukken slechts zijdelings aan de orde. Ze geven echter geen volledig overzicht van de positie van prostituees en het beleid dat ten aanzien van prostitutie in Duitsland gevoerd werd. Daarvoor moeten andere bronnen gehanteerd worden die veel lastiger te vinden zijn. Over prostitutie in Nazi-Duitsland zijn geen boeken verschenen. Slechts twee auteurs, Julia Roos en Annette Timm, hebben over dit onderwerp een artikel geschreven. Julia Roos heeft in haar artikel 'Backlash against prostitutes' Rights: Origins and Dynamics of Nazi Prostitution Policies' uitvoerig alle facetten van het nazistische prostitutiebeleid uiteengezet.⁷ Daarbij heeft haar artikel grote meerwaarde gekregen door de voorgeschiedenis van het prostitutiebeleid aan de orde te stellen. Het is namelijk van groot belang te weten wat de uitgangssituatie was vóór de te bestuderen periode. Roos is daarin goed geslaagd. Aan de hoeveelheid en de keuze van de door haar gebruikte literatuur is af te lezen dat zij haar informatie gehaald heeft uit zijdelingse vermeldingen in breder ingekaderde werken.

Ook Annette Timm is in eenzelfde opzet geslaagd. Zij heeft met het artikel 'Sex with a Purpose: Prostitution, Venereal Disease and Militarized Masculinity in the Third Reich'⁸ geschreven over het nationaalsocialistische prostitutiebeleid, seksualiteit en de rol van militairen hierin. Beide artikelen geven samen een overzicht van het prostitutiebeleid ten tijde van het Keizerrijk, de Weimar Republiek en nationaalsocialistisch Duitsland. In de artikelen komt duidelijk naar voren welke regelingen er getroffen werden ten aanzien van prostituees en in hoeverre dat op bepaalde punten tot uiting kwam in de (militaire) praktijk. Beide auteurs hebben hiermee een duidelijke bijdrage geleverd aan het wetenschappelijke debat over prostitutie onder het nationaalsocialisme. Een overzicht dat tot de verschijning van deze artikelen nog niet bestond. Na de verschijning van deze artikelen is daarop niet tot nauwelijks gevolg gekomen.

In zowel het artikel van Timm als Roos wordt zijdelings melding gemaakt van het bestaan van bordelen in concentratiekampen en speciaal voor de Wehrmacht ingerichte bordelen. Een verdere bronnenverkenning op deze twee onderwerpen is daarom noodzakelijk. In Nederlandse bibliotheken bleek de literatuur over bordelen in concentratiekampen moeilijk beschikbaar. Toch zijn er drie Duitstalige werken over dit onderwerp verschenen. De auteurs van deze werken, Christa Paul, Baris Alakus en Helga Amesberger, worden in wetenschappelijke kring als experts op dit onderwerp beschouwd. Op een eenmalige conferentie over bordelen in concentratiekampen behoorden zij ook allen tot de sprekers.

Christa Paul schreef in 1994 het eerste boek over prostitutie in concentratiekampen: *Zwangsprostitution. Staatlich errichtete Bordelle im Nationalsozialismus*.⁹ Naar aanleiding van een bezoek met een oud-gevangene aan Auschwitz kwam zij erachter dat er in dat kamp een bordeel

⁷ Julia Roos, 'Backlash against Prostitutes' Rights: Origins and Dynamics of Nazi Prostitution Policy', *Journal of the history of sexuality*, vol. 11 (2002) 67-104.

⁸ Annette Timm, 'Sex with a Purpose: Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich' *Journal of the history of sexuality*; vol. 11 (2002), 223-255.

⁹ Christa Paul, *Zwangsprostitution. Staatlich errichtete Bordelle im Nationalsozialismus* (Berlijn, 1994).

moest zijn geweest. Hiernaar heeft zij verder onderzoek gedaan en zij heeft interviews kunnen houden met drie overlevenden die als prostituee in de bordelen gewerkt hadden. Dit boek verscheen in de periode dat hetgeen de troostmeisjes was overkomen net duidelijk werd. Toch heeft dit boek niet zoveel impact gehad als de auteur van tevoren misschien gedacht had. Het duurde nog tot 2004 voordat het volgende werk over dit onderwerp verscheen: *Sexualisierte Gewalt. Weibliche Erfahrungen in NS-Konzentrationslagern* geschreven door onder andere Helga Amesberger.¹⁰ Opvallend is niet alleen dat het tien jaar duurde voordat het volgende boek verscheen over bordelen in concentratiekampen. Misschien wel opvallender is het dat de inhoudsopgave bijna identiek is aan die van het boek van Christa Paul. Grote gedeeltes zijn overgenomen van Paul en soms zijn zelfs letterlijke zinnen niet geannoteerd. Een schokkende constatering dat er in bijna tien jaar klaarblijkelijk geen nieuwe informatie ontdekt was. Het derde en laatste boek verscheen in 2006 van de hand van Baris Alakus, *Sex-Zwangarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*.¹¹ Een boek met een onduidelijke categorisering en ook wederom nauwelijks nieuwe informatie.

De drie genoemde werken lijken inhoudelijk erg op elkaar. Ook zijn alle werken over dit onderwerp Duitstalig. Geen van de boeken is ooit vertaald. In Nederland is het boek van Baris Alakus alleen verkrijgbaar bij de bibliotheek van het 'Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging' (IIAV). Het werk van Helga Amesberger is alleen in te zien in de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en alleen het boek van Christa Paul is bij de Koninklijke Bibliotheek uitleenbaar. Deze feiten wijzen erop dat er binnen het wetenschappelijke discours tot nu toe nog niet veel aandacht geweest is voor het onderwerp. Er zijn, buiten de drie eerder genoemde auteurs, ook geen andere schrijvers die sinds de publicatie van Christa Paul artikelen geschreven hebben.

Dat het onderwerp verder in Nederland onbekend was bleek ook uit de reactie van het IIAV op de vraag of over dit onderwerp informatie verkrijgbaar was. Het instituut zou erg graag meer over dit onderwerp willen weten maar moest bekennen dat het tot op heden nog geen kennis op dit onderzoeksgebied heeft. Ook de bekende feministische wetenschapster Jolande Withuis die talloze publicaties op haar naam heeft staan over de relatie tussen vrouwen en oorlog wist over prostitutie onder het nationaalsocialisme en het bestaan van bordelen in concentratiekampen niets af.

Op het gebied van Wehrmachtbordelen is niet veel meer geschreven. Er is in 2002 een uitgebreid werk verschenen van Insa Meinen over de Wehrmachtbordelen in Frankrijk: *Wehrmacht und Prostitution während des Zweiten Weltkriegs im besetzten Frankreich*.¹² Zij besteedt in haar boek echter weinig aandacht aan de voorgeschiedenis en de oprichting van de Wehrmachtbordelen en de situatie buiten Frankrijk. Zij heeft ook slechts in beperkte mate gebruik gemaakt van het werk van Franz Seidler: *Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung: Probleme der deutschen*

¹⁰ Helga Amesberger, Katrin Auer, Brigitte Halbmayr, *Sexualisierte Gewalt. Weibliche Erfahrungen in NS-Konzentrationslagern* (Wenen, 2004).

¹¹ Baris Alakus, Katharina Kniefacz, Robert Vorberg, *Sex-Zwangarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern* (Wenen, 2006).

¹² Insa Meinen, *Wehrmacht und Prostitution während des Zweiten Weltkriegs im besetzten Frankreich* (Bremen, 2002).

Sanitätsführung 1939-1945 dat al verschenen is in 1977.¹³ In zijn boek wijdt Seidler één hoofdstuk aan de Wehrmachtbordelen. Hierin gaat hij dieper in op de motieven voor de oprichting van de bordelen en de interne gang van zaken. Ook besteedt hij veel aandacht aan de instructies die zowel bordeelhoudsters, prostituees als bezoekers opgelegd werden.

Opvallend aan dit hoofdstuk van Seidler is dat hij voornamelijk schrijft over de feitelijke aangelegenheden van de Wehrmachtbordelen maar hij slaat daarbij het perspectief van de prostituees volledig over. Hij gaat niet in op de vraag waar de vrouwen vandaan kwamen en in welke omstandigheden zij geleefd moeten hebben. Wellicht is dit te wijden aan de tijdsgeest. In de jaren zeventig waren prostituees en vrouwelijke slachtoffers van seksueel geweld nog geen onderdeel van de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Zij waren toen nog de 'Vergessene Opfer'.

Ander opvallend feit is dat dit boek van Seidler al verscheen in 1977. In de periode tot het verschijnen van het boek van Insa Meinen in 2002 is er nauwelijks (of eigenlijk niets) gepubliceerd over de Wehrmachtbordelen. Zelfs op het moment dat in de jaren negentig het lot van de troostmeisjes bekend werd, verschenen er geen publicaties over de vrouwen in de Duitse bordelen. Toch was het feit dat ze wel degelijk bestaan hebben op dat moment al wel bekend.

In 2004 promoveerde Wendy Jo Gertjejanssen op het seksueel geweld dat aan het oostfront gepleegd was tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁴ Zij besteedt in haar dissertatie wel uitgebreid aandacht aan de Wehrmachtbordelen maar met name aan de bordelen in het oosten. Zij beschrijft uitvoerig de ideeën die eraan ten grondslag lagen om Wehrmachtbordelen op te richten. Ook besteedt zij aandacht aan het vrouwelijk perspectief waaraan Seidler voorbij gaat. Daarnaast is aan haar dissertatie vernieuwend dat zij in haar werk aandacht heeft voor zowel de bordelen in concentratiekampen als die van de Wehrmacht. Hiervoor had alleen Christa Paul aan haar werk over de bordelen in concentratiekampen een aantal regels over de Wehrmachtbordelen toegevoegd. Gertjejanssen vergelijkt de diverse soorten bordelen echter niet met elkaar. Daarnaast worden beide hoofdstukken net als bij Seidler, ingebed in een breder kader van respectievelijk seksueel geweld en problemen binnen de Duitse gezondheidszorg. Een heel boek over Wehrmachtbordelen bestaat dus gewoonweg niet. Informatie moet gehaald worden uit fragmenten.

Als de balans van deze bronnenverkenning opgemaakt is, blijkt dat er op talloze gebieden ruimte is voor onderzoek dat een toevoeging zal zijn aan het tot nu toe smalle wetenschappelijke discours over nationaalsocialisme en prostitutie. In deze scriptie is ervoor gekozen de volgende onderzoeksvraag centraal te stellen: 'Hoe werd er in Nazi-Duitsland gedacht over prostitutie en kwamen die idealen ook tot uitdrukking in het beleid en de praktijk?'. Vanuit deze vraagstelling ontstaat de mogelijkheid om de relatie tussen nationaalsocialisme en prostitutie vanuit twee perspectieven te bestuderen.

Ten eerste zal onderzocht worden hoe er in Nazi-Duitsland werd aangekeken tegen prostitutie. Uit de bronnenverkenning is gebleken dat daarover pas twee artikelen geschreven zijn. Door die artikelen naast elkaar te leggen en daarbij aanvullende informatie te zoeken kan hierover een

¹³ Franz Wilhelm Seidler, *Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung: Probleme der deutschen Sanitätsführung 1939-1945* (Neckargemünd, 1977).

¹⁴ Wendy Jo Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II* (Minnesota, 2004).

helder beeld geformuleerd worden. Vervolgens zal aan de hand van twee praktijkvoorbeelden onderzocht worden in hoeverre dit beleid daarin tot uitdrukking kwam. Deze vergelijking is in de literatuur nog nauwelijks gemaakt.

Het tweede perspectief waaruit de relatie tussen nationaalsocialisme en prostitutie bestudeerd zal worden is de onderlinge verhouding tussen de twee praktijkvoorbeelden. De vraag is in hoeverre de vormen van prostitutie tijdens de Tweede Wereldoorlog met elkaar overeen kwamen of op welke punten discrepanties bestonden. Zoals tevens uit de bronnenverkenning gebleken is, zijn er nauwelijks werken waarin beide vormen van prostitutie behandeld worden en een onderlinge vergelijking is daarin nog niet eerder gemaakt.

In het kader van de geformuleerde vraagstelling zal deze scriptie opgebouwd worden uit vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zal aan de orde komen hoe er in Nazi-Duitsland gedacht werd over de positie en de rol van de vrouw. Wat er van hen verwacht werd en welke plaats zij innamen binnen de nationaalsocialistische maatschappij zal hierin centraal staan. Vervolgens zal in hoofdstuk 2 besproken worden welke ideeën er ten aanzien van prostitutie bestonden en hoe die vertaald werden naar het gevoerde beleid. Daarin zal ook een korte situatieschets gegeven worden van het prostitutiebeleid voordat Hitler aan de macht kwam. Er zal daarnaast nadrukkelijk aandacht besteed worden aan de vraag in hoeverre prostituees voldeden aan het in het hoofdstuk 1 uiteengezette beeld van de Duitse vrouw ten tijde van het nationaalsocialisme.

In hoofdstuk 3 en 4 zal onderzoek gedaan worden naar de praktijk van prostitutie ten tijde van het nationaalsocialisme. Hierbij zullen respectievelijk de bordelen in concentratiekampen en de Wehrmachtbordelen aan de orde komen. Er zal naar gestreefd worden van beide vormen van prostitutie een uitgebreide beschrijving te geven aan de hand van de diverse bronnen. In beide hoofdstukken zal tevens de Nederlandse situatie beschreven worden.

Aan het einde van deze scriptie is aan de hand van hoofdstuk 1 en 2 een duidelijk beeld geschapen van het nationaalsocialistische gedachtegoed ten aanzien van vrouwen en in het bijzonder die van prostitutie. In hoofdstuk 3 en 4 is de praktijksituatie in de diverse bordelen beschreven. Op basis van die informatie kunnen de twee eerder genoemde overkoepelende vergelijkingen gemaakt worden. Ten eerste kan bekeken worden of het gedachtegoed van de nationaalsocialisten tot uiting kwamen in het prostitutiebeleid en vervolgens in de praktijk of dat daartussen een discrepantie was. Een tweede vergelijking zegt iets over de twee praktijksituaties onderling. Over het feit of er overeenkomsten of juist verschillen op te merken zijn tussen de bordelen in concentratiekampen en die voor de Wehrmacht.

Het vernieuwende perspectief in deze scriptie wordt gecreëerd door zowel het prostitutiebeleid als de twee praktijksituaties tegelijkertijd te behandelen. Daarnaast zullen vergelijkingen gemaakt worden die in de literatuur nog niet eerder naar voren zijn gekomen. Deze scriptie zal echter niet alleen een relevante bijdrage aan het wetenschappelijke discours zijn. Het is daarnaast ook een eerbetoon aan de 'Vergessene Opfer', de vrouwen die eerder niet als slachtoffer erkend werden. Wier verhaal niet eerder deel uitmaakte van de geschiedenis.

Opdat hun verhaal nooit vergeten *mag* en gehoord *moet* worden.

Hoofdstuk 1

Vrouwen, het huwelijk en voortplanting in het Derde Rijk

1.1 Ideologische uitgangspunten over de rol van de vrouw

'Emancipatie van vrouwen is een symptoom van verdorvenheid', aldus Hitler.¹ Deze uitspraak illustreert de nationaalsocialistische opvattingen over vrouwen. Veel historici spreken over deze periode als een periode waarin de positie van de vrouw degradeerde. De rechten die vrouwen in de loop van de twintigste eeuw verworven hadden, werden teruggedraaid en de slogan 'Kinder, Kirche, Küche' werd opnieuw van toepassing. Vrouwen werden veroordeeld tot de keuken en de zorg voor de kinderen.²

Joseph Goebbels beschreef in onderstaand citaat zeer treffend hoe hij de rol van mannen en vrouwen in het Derde Rijk zag: "Die Frau hat die Aufgabe schön zu sein und Kinder zur Welt zu bringen. Das ist gar nicht so rob und unmodern, wie sich das anhört. Die Vogelfrau putzt sich für den Mann und brütet für ihn die Eier aus. Dafür sorgt der Mann für die Nahrung. Sonst steht er auf der Wacht und wehrt den Feind ab."³ Zo moest het voor Goebbels in de mensenwereld ook worden: vrouwen bleven thuis, baarden kinderen en zorgden ervoor; mannen verdedigden het vaderland en op die manier hun gezin.

Het nieuwe doel in het leven van Arische vrouwen moest volgens de nationaalsocialistische partij zijn om zoveel mogelijk kinderen te baren voor de natie; 'to donate a child to the Führer'.⁴ Kinderen baren werd gemaakt tot de 'apogee of her life-circle'.⁵ Hitler schreef in *Mein Kampf* dat het baren van kinderen en het zuiveren van het grootse Duitse arische ras gemaakt moest worden tot 'het heiligste recht van den mensch' maar dat het tegelijkertijd ook de 'heiligste plicht' was de natie kinderen te schenken.⁶ Hierop zal in paragraaf 1.3 verder ingegaan worden.

Het ideaalbeeld van de goede Duitse vrouw werd gereduceerd tot 'trained in Spartan severity, taught to do without cosmetics, to dress in the simplest manner, to display no individual vanity and to forgo all culinary delicacies'.⁷ Hoe dat echter gevisualiseerd moest worden, bleek een lastiger vraag. Al in 1926 was er door latere aanhangers van het nationaalsocialisme een wedstrijd uitgeschreven om de ideale arische man en de ideale arische vrouw te zoeken. Toen de wedstrijd op 1 oktober 1926 sloot, had de leiding 793 mannelijke foto's en 506 vrouwelijke foto's ontvangen. Volgens de jury was het uitzoeken van het beste mannelijke hoofd een moeilijke taak omdat er veel goede exemplaren tussen zaten. Bij de vrouwen was sprake van het tegendeel, de foto's voldeden niet aan het verwachtingspatroon. Het échte arische uiterlijk kwam in geen van de foto's tot uiting. Er werd

¹ Richard Grunberger, *The 12-year Reich. A social history of Nazi Germany 1933-1945* (New York, 1971) 253.

² Grunberger, *The 12 year Reich*, 251; Vandana Joshi, *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933-1945)* (Berlijn, 2003) 2.

³ Joseph Goebbels, *Michael: ein deutsches Schicksal in Tagebuchblättern* (München, 1929) 41.

⁴ Robert Proctor, *Racial hygiene. Medicine under the Nazis* (Londen, 1988) 120; Grunberger, *The 12 year Reich*, 248-249.

⁵ Grunberger, *The 12 year Reich*, 262.

⁶ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Nederlandse vertaling) (Amsterdam, 1943) 469.

⁷ Grunberger, *The 12 year Reich*, 263.

besloten geen eerste prijs uit te reiken voor de vrouwen maar drie vrouwen de tweede prijs te geven.⁸ Hieronder de foto van de winnende man en een van de vrouwen die een tweede prijs kreeg.

Het nationaalsocialisme wordt een van de meest mannelijke bewegingen in eeuwen genoemd.⁹ Zo werden vrouwen al in het prilste begin van de nationaalsocialistische partij uitgesloten van leidende posities binnen de partij.¹⁰ Op het partijcongres van 1935 sprak Hitler de beroemde woorden 'A woman has her battlefield too; with each child that she brings into the world for the nation she is fighting her fight on behalf of the nation.'¹¹

Met name hoogopgeleide vrouwen werden geweerd van de arbeidsmarkt. Vrouwelijke doktoren waren eigenlijk vooral geschikt om hulp te verlenen aan vermoeide moeders en bijstand te verlenen aan jonge meisjes in de pubertijd. Vrouwelijke juristen waren alleen nog geschikt om zaken over kinderen te behandelen en vrouwelijke economen konden betrokken worden bij de planning van de consumptie en huiselijke aangelegenheden.¹² Het aantal vrouwelijke leraren op meisjesscholen was in 1935 al gedaald met vijftien procent en het jaar daarop werden vrouwen niet meer toegelaten tot de opleiding voor universitaire docenten.¹³

Vanaf 1936 mocht nog maar tien procent van het aantal studenten aan de universiteit vrouw zijn.¹⁴ Dat werd onder meer onderbouwd met het door Hitler gegeven argument dat als een vrouwelijke advocaat die veel grote zaken heeft gedaan en veel heeft bereikt tegenover een moeder van vijf of zes kinderen gezet zou worden, de moeder de natie een toekomst heeft gegeven. De moeder heeft dan volgens Hitler meer bereikt dan de hoogopgeleide advocaat.¹⁵ Een hoge universitaire opleiding was volgens hem niet meer nodig voor vrouwen. Vanaf juni 1936 mochten vrouwen ook niet langer fungeren als rechters of openbare aanklagers en mochten vrouwen geen zitting meer nemen in de jury omdat zij niet in staat zouden zijn objectief te redeneren. Zij zouden louter geleid worden door gevoelens en emoties.¹⁶ Tenslotte werden er ook allerlei financiële sancties

⁸ Proctor, *Racial hygiene*, 119.

⁹ Ibidem, 120.

¹⁰ Grunberger, *The 12 year Reich*, 252-253.

¹¹ Ibidem, 253.

¹² Ibidem, 259.

¹³ Ibidem, 260.

¹⁴ Proctor, *Racial hygiene*, 123.

¹⁵ Stephenson, *Women in Nazi Society*, 49.

¹⁶ Grunberger, *The 12 year Reich*, 260.

opgelegd aan gezinnen waarvan zowel de man als de vrouw werkte. Het vrije leven van vrouwen werd ze langzamerhand ontnomen totdat ze geen andere keuze hadden dan moeder te worden.

Op 15 september 1935 werden de wetten van Neurenberg afgekondigd. Vanaf dit moment werd in het Duitse Rijk het onderscheid gemaakt tussen staatsburgers en staatsonderdanen. Voor dit onderdeel van de wet had Hitler in 'Mein Kampf' al een basis gelegd. Hij stelde daarin namelijk dat:

'De volksche staat verdeelt zijn bewoners in drie groepen: de staatsburgers [*Reichsbürger* – NW], de staatsonderdanen [*Staatsangehöriger* – NW] en de buitenlanders. Door geboorte kan men principieel nooit staatsburger worden, doch alleen staatsonderdaan. Een staatsonderdaan heeft in zijn kwaliteit als zoodanig daarom nog niet het recht, openbare functies te bekleeden, en evenmin om in actief of passief opzicht aan verkiezingen deel te nemen. Eerste vereischte is, dat van iederen staatsonderdaan het ras en de nationaliteit worden vastgesteld. Het staat aan iederen staatsonderdaan te allen tijde vrij, om van zijn staatsonderdaanschap af te zien, en staatsburger te worden in het land, waar zijn eigen natie woont. De *buitenlander* onderscheidt zich alleen in zooverre van den staatsonderdaan, dat hij staatsonderdaan is van een anderen staat.'¹⁷

In hetzelfde gedeelte zegt Hitler dat de jonge Duitse onderdaan verplicht scholing diende te volgen, zowel geestelijk als nadrukkelijk ook lichamelijk. Na het vervullen van de militaire dienstplicht werd aan jonge mannen het staatsburgerschap verleend: 'Dit nu is het kostbaarste document dat hij zijn geheele leven op aarde in handen krijgt. Hij ontvangt daarmee alle rechten en vrijheden van den staatsburger.'¹⁸ Vrouwen waren daarentegen staatsonderdaan en konden alleen staatsburger worden door in het huwelijk te treden.¹⁹ Met andere woorden, alleenstaande of ongehuwde vrouwen waren in Duitsland geen staatsburgers maar staatsonderdanen en het ontbrak hen dan ook aan een aantal privileges en rechten. Ter vergelijking, joden waren in Duitsland ook staatsonderdanen (en konden het staatsburgerrecht sowieso niet krijgen).²⁰ Hieruit blijkt dat ongetrouwde vrouwen zeer laag in aanzien stonden en weinig tot geen rechten hadden.

1.2 Het huwelijk

'Een volksche staat zal dus in de eerste plaats moeten zorgen, dat het huwelijk van het huidige peil van voortdurende rassenschande opgeheven wordt, en zich weer ontwikkelt tot dat heilige instituut dat bevoegd is, om evenbeelden des Heeren voort te brengen, en niet wanstaltige producten, welke het midden houden tussen apen en mensschen'.²¹ Volgens Hitler was de Duitse natie door de Weimar

¹⁷ Hitler, *Mein Kampf*, 516-517.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, 517.

²⁰ Proctor, *Racial hygiene*, 131.

²¹ Hitler, *Mein Kampf*, 470.

Republiek in de afgrond gestort en was het daarom van groot belang om te 'streven naar een paring met gelijkenden' om daarmee verdere verbastering te voorkomen.²²

Deze ideeën waren geïnspireerd door de sociaaldarwinistische theorie die er vanuit gaat dat er sprake is van een strijd tussen verschillende rassen en/of soorten. Deze strijd kan volgens hen alleen maar gewonnen worden door het superieur ras dat daarmee heersend is. In het verlengde daarvan ligt de wetenschappelijke theorie van de eugenetica, in de literatuur ook wel 'Rassenhygiene' genoemd. Deze theorie doet onderzoek naar alle factoren die het menselijk ras zouden kunnen verbeteren.²³ Bij eugenetica is echter niet automatisch sprake van een inferieur ras dat niet zou overleven en uit zou moeten sterven. Het sociaaldarwinisme gaat in die opvattingen een stuk verder²⁴.

Al in 1727 werden deze theorieën in Frankrijk en een aantal andere Europese landen verder uitgewerkt. Ook in Duitsland bestond vanaf het einde van de achttiende eeuw een dergelijke beweging die in 1931 samengevoegd werd tot de *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene*. Een van de grondleggers van deze beweging, ook wel de grootvader van de racial hygiene in Duitsland genoemd, was Fritz Lenz. Hij beschreef Hitler in het *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* al in 1930 als 'the first politician of truly great import who has taken racial hygiene as a serious element of state policy'.²⁵

Volgens Hitler was het Duitse ras dusdanig vervuild door verbastering met (voornamelijk) het joodse ras dat daar een einde aan moest komen. In het kader van die zuivering werden onder andere met betrekking tot het huwelijk een aantal regelingen getroffen. De wet ter protectie van het Duitse bloed en de Duitse eer, de '*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*', was een van die wetten en tegelijkertijd ook onderdeel van de Wetten van Neurenberg. Deze wet verbood alle joods-arische huwelijken en later werd dit verbod verder uitgebreid tot huwelijken met alle niet-arische rassen. Daarnaast werd ook seksuele gemeenschap tussen deze twee rassen verboden, dat werd gezien als 'Rassenschande'. Later dat jaar werd die regeling verder aangescherpt tot alle seksuele activiteit met joden. Zelfs een kus met een joods meisje werd daarmee strafbaar gesteld.²⁶ Het schema op de volgende pagina werd gehanteerd bij de beoordeling of huwelijken wel of niet plaats mochten vinden.

²² Ibidem, 439 en 469.

²³ www.vandale.nl, bezocht op 23 mei 2008.

²⁴ Proctor, *Racial hygiene*, 13-15.

²⁵ Ibidem, 46-47.

²⁶ Ibidem, 131-132; Stephenson, *Women in Nazi Society*, 41.

Übersichtstafel, betreffend die Zulässigkeit der Eheschließungen zwischen Ariern und Nichtariern.

R.Bu.G. = Reichsbürgergesetz,
G.Sch.d.Bl. = Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre
A.V.O. = Ausführungsverordnung.

{ bedeutet: Staatsangehöriger deutscher oder artverwandten Blutes	{ von 2 jüdischen Großeltern abstammender jüdischer Mischling				
{ von 1 jüdischen Großeltern abstammender jüdischer Mischling (§ 2 d. 1. VO. R. Bu. G.)	{ von 3 oder 4 jüdischen Großeltern abstammender Jude (§ 5 d. 1. VO. R. Bu. G.)				
Lfd. Nr.	Beabsichtigte Ehepartner	Zulässigkeit der Ehe	Lfd. Nr.	Beabsichtigte Ehepartner	Zulässigkeit der Ehe
Gruppe I:			Gruppe III:		
1		zulässig	9		wie bei Nr. 3
2		zulässig	10		wie bei Nr. 7
3		a) zulässig mit besonderer Genehmigung; § 3 AVO. G. Sch. d. Bl. b) verboten in den Sonderfällen a bis d; § 5 (2) d. 1. VO. R. Bu. G.	11		zulässig (in AVO. G. Sch. d. Bl. nicht erörtert)
4		verboten § 1 G. Sch. d. Bl.	12		zulässig, aber der jüdische Mischling wird Jude n. § 5 (2) d. 1. VO. R. Bu. G.
Gruppe II:			Gruppe IV:		
5		wie bei Nr. 2	13		wie bei Nr. 4
6		soll nicht geschlossen werden; § 4 AVO. G. Sch. d. Bl.	14		wie bei Nr. 8
7		a) zulässig mit besonderer Genehmigung; § 3 AVO. G. Sch. d. Bl. b) verboten in den Sonderfällen a bis d; § 5 (2) d. 1. VO. R. Bu. G.	15		wie bei Nr. 12
8		verboten § 2 AVO. G. Sch. d. Bl.	16		zulässig

Figure 29. "Overview of the Admissibility of Marriage between Aryans and non-Aryans." This chart depicts who might marry whom, according to Germany's racial legislation. The white circles represent "pure Germans"; the circles with black indicate the proportion of "Jewish blood." "Allowable" (zulässig), for example, was a marriage between a full Aryan and a one-quarter Jew (case 2). "Not allowed" (verboten) was a marriage between a one-quarter Jew and a three-quarters Jew (case 8). The chart was constructed by Dr. Spranger of the Reich Health Office. From *Zeitschrift für Ärztliche Fortbildung*, 33(1936): 115.

Bron: Robert N. Proctor, *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis*, (Londen 1988) 132.

Op 18 oktober 1935 werd het pakket maatregelen nog verder uitgebreid met de 'Gesetz zum Schutze der Erbsgesundheit des Deutschen Volkes'. Deze wet stelde dat men, voor het sluiten van het huwelijk, medisch onderzocht moest worden. Er mochten namelijk geen huwelijken meer gesloten worden als een van de twee leed aan een geslachtsziekte, zwakzinnigheid, epilepsie, psychische problemen of andere 'genetische defecten'. Huwelijken tussen twee mensen die allebei een dergelijke 'afwijking' hadden werden wel toegestaan, mits zij beiden voor het huwelijk gesteriliseerd werden om nageslacht te voorkomen. Het overtreden van een van deze wetten leidde in de vooroorlogse periode tot gevangenisstraf en tijdens de oorlog kon men de doodstraf krijgen of naar een concentratiekamp gestuurd worden.²⁷

De keuze van een huwelijkspartner was kortom in 1935 ernstig beperkt. Om de wet te handhaven werd het nazi-regime geholpen door de zogenaamde *Eheberatungsstelle*, bureaus voor huwelijksadviezen. Al op 11 januari 1920 werd er in de Weimar Republiek een wet aangenomen die de oprichting van dergelijke bureaus aankondigde. Stellen die wilden trouwen werd aangeraden naar zo'n bureau te gaan en daar zowel medische als genetische informatie over de kwaliteit van het te sluiten huwelijk in te winnen. In 1932 hadden al 48 van de 98 grote Duitse steden een of meerdere van dergelijke bureaus.²⁸ De wetten van Neurenberg maakten vanaf 1935 van de vrijwilligheid een

²⁷ Proctor, *Racial hygiene*, 132.

²⁸ Ibidem, 138.

dergelijk bezoek te brengen aan een huwelijksadviesbureau een plicht en de eugenetische randvoorwaarden werden steeds verder uitgebreid.

In juli 1934 was er al een centraal systeem van *Reichsgesundheitsamt* opgezet met een speciaal departement voor genetische en raciale zaken.²⁹ Dit departement werd belast met het onderzoek of een huwelijk gesloten mocht worden op basis van de (genetische) antecedenten. De vroegere huwelijksadviesbureaus werden in dit systeem geïncorporeerd. Er mocht dan ook pas getrouwd worden als er een officieel certificaat voor goedkeuring getekend was. Een dergelijk certificaat werd uitgegeven na een grondige medische keuring die ongeveer drie kwartier duurde. Ook konden speciale genetische deskundigen ingeschakeld worden. Dit certificaat bleef zes maanden geldig.³⁰ Huwelijken die om de wet te omzeilen in het buitenland gesloten werden, werden in Duitsland nietig verklaard.³¹

Door de *Frauenschaft*, werden speciale cursussen aan Duitse vrouwen gegeven over de rassentheorie en de uitgangspunten die daaraan ten grondslag lagen. Daarin werden 'de tien geboden voor het kiezen van een partner' gepresenteerd: besef dat je Duits bent, blijf zuiver naar geest en instelling, houd je lichaam rein, als je erfelijk geschikt bent blijf dan niet ongehuwd, trouw slechts uit liefde, kies als goed Duitser een partner met hetzelfde of verwant bloed, als je je partner kiest informeer dan eerst naar zijn voorouders, gezondheid is ook zeer belangrijk voor uiterlijke schoonheid, zoek in je huwelijk een kameraad, geen speelgenoot en tenslotte hoop op zoveel mogelijk kinderen.³²

Het uitzoeken van een huwelijkspartner werd echter bemoeilijkt door het feit dat er in Duitsland in de jaren dertig veel meer vrouwen dan mannen waren door de grote verliezen die tijdens de Eerste Wereldoorlog geleden waren. Voor de Eerste Wereldoorlog waren er 800.000 vrouwen meer dan mannen, na de oorlog waren dat 2,8 miljoen vrouwen.³³ De belofte van Hitler dat elke vrouw in het Derde Rijk een echtgenoot zou hebben, bleek derhalve moeilijk te realiseren.³⁴ Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zou dat probleem groter worden. Men maakte daarom al plannen om voor een selectieve groep hoogwaardige arische mannen dubbele huwelijken mogelijk te maken. Het plan is echter nooit in werking getreden.³⁵

1.3 Noodzakelijke voortplanting

'Hij [de volksche staat – NW] moet het ras weer tot het algemeene middelpunt van het leven maken. Hij moet zorgen dat dit middelpunt zuiver blijft. Hij moet het kind uitroepen tot het kostbaarste bezit van den natie. Hij moet er voor zorgen, dat alleen gezonde mensen kinderen verwekken; dat er maar één grote schande is, namelijk, om, wanneer men zelf ziek is en gebrekkig, toch kinderen geboren te doen worden, maar daarnaast ook slechts één hoogste eer: af te zien van het ouderschap,

²⁹ Renate Bridenthal, Atina Grossmann, Marion Kaplan (ed.), *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany* (New York, 1984) 277.

³⁰ Proctor, *Racial hygiene*, 139.

³¹ Stephenson, *Women in Nazi Society*, 41.

³² Koonz, *Moeders in het Vaderland*, 254.

³³ Stephenson, *Women in Nazi Society*, 37.

³⁴ Grunberger, *The 12 year Reich*, 252.

³⁵ *Ibidem*, 249.

wanneer dat om kinderen moet. Anderzijds echter moet het als minderwaardig worden beschouwd om de natie gezonde kinderen te onthouden.³⁶ Deze gedachten klonken in een aantal regelingen ten aanzien van voortplanting, anticonceptie en abortus duidelijk door.

In de vorige paragraaf is reeds duidelijk geworden dat de overheid steeds intensiever intervenieerde in het persoonlijke leven van haar burgers om daarmee naar eigen overtuiging de 'waardigheid' van het arische ras te bewaken.³⁷ Als er eenmaal zuiver getrouwd was, werd het 'heilige doel' van deze stellen zoveel mogelijk kinderen te baren. Na de Eerste Wereldoorlog was het geboortecijfer enorm gedaald. Daarom werd er zoveel nadruk gelegd op het feit dat er *veel* kinderen gebaard moesten worden. Dat fenomeen speelde niet alleen in Duitsland. Ook in andere Europese landen zoals Frankrijk en Groot-Brittannië werden initiatieven genomen door de overheid om meer kinderen te baren.³⁸ Opvallend is ook dat in de periode na de Eerste Wereldoorlog het aantal huwelijken niet daalde maar het aantal kinderen wel.³⁹ Daaruit valt af te leiden dat het in die periode een bewuste keuze werd om minder kinderen te krijgen of zelfs helemaal kinderloos te blijven. Dit sluit tevens aan bij de stelling van de feministische historicus Gisela Bock. Zij zegt dat er in de loop van de jaren twintig steeds meer hoogopgeleide en onafhankelijke vrouwen kwamen. Zij bleven onder invloed van de vrouwenbeweging vaak kinderloos of kozen ervoor minder kinderen te krijgen. Resultaat was dat het geboortecijfer in het interbellum inderdaad drastisch daalde met een internationaal dieptepunt in 1932.⁴⁰

Om het sluiten van 'gezonde' huwelijken en het baren van zoveel mogelijk kinderen uit deze huwelijken te stimuleren, werden beloningen in het vooruitzicht gesteld, zowel financieel als in de vorm van een onderscheiding. Als men ging trouwen kon een lening aangevraagd worden bij het Rijk van 1000,-DM. In die tijd was dat ongeveer een vijfde van het gemiddelde jaarloon van een arbeider. Bij elk kind dat gebaard werd, werd een kwart van de lening omgezet in een gift. De lening werd verstrekt in coupons voor huishoudelijke artikelen, dit om ervoor te zorgen dat het bedrag nuttig besteed werd en niet verspild zou worden.⁴¹ Op die manier kregen pasgetrouwde koppels bij hun huwelijk een startkapitaal en konden ze hun schuld aan het Rijk aflossen door middel van kinderen. De term '*Familie*' werd dan ook officieel alleen nog toegekend aan gezinnen met vier of meer kinderen.⁴² In februari 1936 waren er 500.000 leningen verstrekt voor meer dan drie miljoen DM. In 1940 waren dat al 1,7 miljoen leningen.⁴³

Naast een financiële tegemoetkoming voor het baren van kinderen, werd er ook een onderscheiding in het leven geroepen om moeders te eren. Het zogenaamde '*Ehrenkreuz der deutschen Mutter*' werd elk jaar uitgereikt op Moederdag aan moeders van vier of meer kinderen. Het

³⁶ Hitler, *Mein Kampf*, 471.

³⁷ Stephenson, *Women in Nazi Society*, 40

³⁸ Koonz, *Moeders in het Vaderland*, 240.

³⁹ Stephenson, *Women in Nazi Society*, 39.

⁴⁰ Bridenthal e.a., *When Biology Became Destiny*, 274-275.

⁴¹ Koonz, *Moeders in het Vaderland*, 209.

⁴² Grunberger, *The 12 year Reich*, 235.

⁴³ Proctor, *Racial hygiene*, 120.

eerste jaar waarin dat gebeurde was 1939.⁴⁴ Volgens de *Völkische Beobachter* werden in 1939 drie miljoen Duitse moeders geëerd.⁴⁵ Een andere bron spreekt over 3,6 miljoen Duitse moeders die in 1939 vier kinderen of meer hadden.⁴⁶ Op dat moment waren er ruim 14,3 miljoen getrouwde vrouwen in Duitsland en daarvan had ongeveer een kwart vier of meer kinderen.⁴⁷ Moeders met vier kinderen werden geëerd met een bronzen kruis, zilver kregen de moeders van zes kinderen en tenslotte kregen moeders van acht kinderen of meer een gouden kruis.⁴⁸ Vanaf dat moment moest de jongerenafdeling van de Partij salueren voor draagsters van het kruis om hun dankbaarheid aan en hun respect voor de vrouwen te tonen.⁴⁹

Ehrenkreuz der deutschen Mutter.

Bron: Robert N. Proctor, *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis*, (Londen 1988) 120.

Dit alles had als gevolg dat het geboortecijfer in Duitsland groeide, zoals ook het uitdrukkelijke streven van de regering was. In de periode 1933-1935 steeg het geboortecijfer van respectievelijk 14,7 naar 19,1 geboortes per duizend personen. Een groei die een zware druk legde op de vrouwen in het Duitse Rijk. Er overleden in deze periode vijftien procent meer vrouwen in het kraambed dan in de periode daarvoor.⁵⁰

Het is opvallend dat het onderwerp seksualiteit in de vakliteratuur nauwelijks aan de orde komt. Er wordt nagenoeg in de boeken niet gesproken over seks voor het plezier maar slechts als middel om kinderen te baren. Wellicht is dit een weerspiegeling van de nazistische ideologie dat seks omwille van het plezier gezien werd als verspilling. Volgens Hitler was het van groot belang dat er in de opleiding van, met name jongens, veel aandacht kwam voor lichamelijke activiteit. Hij stelde namelijk dat 'de jongen, die door sport en turnen stevig gehard is, niet zoo gauw zinnelijke prikkels voelt, en er ook niet zoo gauw aan toe geeft als de jongen, die zijn geheele leven enkel met geestelijk voedsel vult, en die nacht en dag op zijn kamer zit te blokken'.⁵¹ Hieruit valt af te leiden dat zinnelijke prikkels, met andere woorden zin hebben in seks, tegengegaan kon (en moest) worden door lichamelijke oefeningen.

⁴⁴ Ibidem, 120.

⁴⁵ Grunberger, *The 12 year Reich*, 236.

⁴⁶ Proctor, *Racial hygiene*, 120.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Grunberger, *The 12 year Reich*, 236.

⁵⁰ Proctor, *Racial hygiene*, 126.

⁵¹ Hitler, *Mein Kampf*, 11.

Vrouwelijkheid werd door de Nazi's alleen nog gekoppeld aan het moederschap en niet aan erotiek en seksualiteit.⁵² Annette Timm is een van de weinige schrijfsters die in haar werk zijdelings aandacht heeft besteed aan 'vrije seks'. Volgens haar werd seks een activiteit met een nationaal doel: 'The Nazis fostered a system of policing sex and "regulating sex through useful public discourses"'.⁵³

Hitler schreef in 'Mein Kampf' over het gebruik van anticonceptie: '(...) een maatschappij, die enerzijds aan iedere, aan lager wal geraakte dégeneré de mogelijkheid geeft, zich voort te planten, terwijl ze anderzijds aan iedere drogisterij en zelfs aan kooplieden op straat toestaat, de middelen te verkopen, waarmede ook de gezondste ouders de geboorte van kinderen kunnen voorkomen. In dezen modernen staat, waar, naar de meening van zijn aanhangers, rust en orde heerschen, in deze dappere burgerlijk-nationale wereld is het dus een misdaad om de voortplantingsmogelijkheid van syfilislijders, tuberculosepatiënten, erfelijk belasten, mismaakten en ezels tegen te gaan, maar de praktische vernietiging van de voortplantingsmogelijkheid bij miljoenen van de allerbesten wordt niet als een misdrijf beschouwd en is niet in strijd met de goede zeden van deze schijnheilige maatschappij; maar is integendeel nog nuttig, omdat het de bekrompen geestelijke inertie der heeren nog spaart.'⁵⁴

Met andere woorden: Hitler was tegen anticonceptie bij 'gezonde' personen omdat op deze manier 'gezonde' kinderen aan het Rijk onttrokken werden. Anticonceptiemiddelen droegen immers niet bij aan het centrale doel zoveel mogelijk kinderen te baren. Het duurde echter lang voordat anticonceptie ook daadwerkelijk verboden werd. De voornaamste reden die hieraan ten grondslag was, was de angst voor geslachtsziektes. Aangezien anticonceptie niet alleen zwangerschappen tegen ging maar sommige middelen ook zorgden voor de bescherming tegen geslachtsziektes, werd de complete afschaffing uitgesteld. Toch werd gepropageerd dat alle zalfjes, tabletjes en andere medicamenten om zwangerschappen tegen te gaan gevaarlijk waren voor het menselijk lichaam. Deze middelen zouden bijvoorbeeld schade toebrengen aan de kwaliteit van het mannelijk sperma, een gevoelig argument. Uiteindelijk verbood Himmler vanaf 21 januari 1941 alle anticonceptie met uitzondering van condooms.⁵⁵

1.4 Verbod op voortplanting

De overheid probeerde op allerlei manieren in toenemende mate terrein te veroveren op het privé leven van haar inwoners. Naast de regelingen met betrekking tot het huwelijk, werden ook andere maatregelen getroffen om het arische ras 'zuiver' te houden. Zo kwam er een sterilisatieregeling, een strengere regeling met betrekking tot abortus en werden strikte maatregelen genomen ten aanzien van anticonceptie. Niet iedereen mocht tenslotte kinderen baren. Op 26 mei 1933 werd er een wet aangenomen waarin eugenetische sterilisatie gelegaliseerd en vrijwillige sterilisatie verboden werd. Dit om de toename van *lebensunwertes Leben*, leven dat het leven niet waard is, tegen te gaan.⁵⁶ Op 14

⁵² Timm, 'Sex with a Purpose', 229.

⁵³ Ibidem, 225.

⁵⁴ Hitler, *Mein Kampf*, 470.

⁵⁵ Timm, 'Sex with a Purpose', 231.

⁵⁶ Bridenthal e.a., *When Biology Became Destiny*, 276.

juli van datzelfde jaar, op dezelfde dag dat Hitler ook alle politieke partijen verbood, werd de beruchte sterilisatiewet aangenomen, de *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses* die ervoor zorgde dat een aantal groepen zich verplicht dienden te steriliseren. In paragraaf twaalf van deze wet werd geweld tegen degenen die zich tegen de sterilisatie verzetten gelegaliseerd.⁵⁷ Op 1 januari 1934 werd de nieuwe wet van kracht.⁵⁸

De grondleggers van deze wet waren drie bekende namen binnen de raciale theorie van de eugenetica: Ernst Rüdin, Arthur Gütt en Falk Rutte.⁵⁹ Zij waren waarschijnlijk geïnspireerd geraakt door de situatie in de Verenigde Staten. Daar werd al vanaf 1907 in Indiana nieuwe wetgeving van kracht die bepaalde dat sommige groepen verplicht gesteriliseerd dienden te worden. Aan het einde van de jaren twintig was deze wetgeving al in 28 Staten operationeel en waren ongeveer 15.000 mensen tegen hun wil gesteriliseerd. Dit aantal liep aan het einde van de jaren dertig zelfs op tot 30.000 mensen. Het merendeel van de sterilisaties werd in Californië uitgevoerd.

Speciaal ingerichte *Erbgesundheitsgerichte* moesten in Duitsland beslissen over de vraag wie gesteriliseerd diende te worden. De Minister van Binnenlandse Zaken had in zijn speech van juni 1933 aangegeven dat in totaal tussen de vijf en dertig procent van de bevolking gesteriliseerd moest worden. Zijn streven was in ieder geval twintig procent te halen en die taak lag in handen van de *Erbgesundheitsgerichte*. In 1934 waren er al 181 van deze speciale rechtbanken verspreid door heel Duitsland.⁶⁰ Tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden onder deze wet 320.000 personen gesteriliseerd, nog geen 0,5% van de gehele bevolking.⁶¹ In de volksmond werd er gesproken over het feit dat deze mensen een *Hitlerschnitt* hadden, afgeleid van het Duitse woord voor keizersnede, *Kaiserschnitt*.⁶²

Wie kwamen er in aanmerking voor gedwongen sterilisatie en hoe werden zij bekend bij de overheid? Zoals 'Erbkranken' in de naam van de wet al aangaf kwamen mensen die een erfelijke afwijking droegen en die konden overdragen op toekomstige kinderen in aanmerking voor sterilisatie. Het betrof categorieën die te maken hadden met zowel de psychische als de fysieke gesteldheid van personen. Een aantal voorbeelden op basis waarvan mensen gedwongen werden zich te laten steriliseren: zwakzinnigheid, schizofrenie, epilepsie, doofheid, stomheid, alcoholisme en geslachtsziektes.⁶³ Onder de slachtoffers van gedwongen sterilisatie waren met name veel prostituees en ongetrouwde moeders.⁶⁴ Een teken dat onzedelijk gedrag in het Rijk gezien werd als afwijkend en bedreigend voor het nageslacht.

Het was een gezamenlijke verantwoordelijkheid van schoolhoofden, directeurs van ziekenhuizen, concentratiekampen en gevangenis om mensen aan te geven voor gedwongen

⁵⁷ Bridenthal e.a., *When Biology Became Destiny*, 276.

⁵⁸ Ibidem, 279.

⁵⁹ Proctor, *Racial hygiene*, 96.

⁶⁰ Proctor, *Racial hygiene*, 102.

⁶¹ Bridenthal e.a., *When Biology Became Destiny* 279.

⁶² Ibidem.

⁶³ Zie onder andere: Koonz, *Moeders in het Vaderland*, 210.

⁶⁴ Bridenthal, *When Biology Became Destiny*, 282.

sterilisatie.⁶⁵ De totale kostenpost voor dit massale 'sterilisatie-bedrijf' werd geschat op veertien miljoen RM. Hetgeen veel geld was maar volgens de overheid gemakkelijk opwoog tegen de 350 tot 1 miljard RM die het het Rijk zou kosten als deze mensen kinderen zouden baren die ook weer ziek zouden worden.⁶⁶

Voordat Hitler aan de macht kwam was abortus in Duitsland bij wet verboden. Paragraaf 218 van het *Strafgesetzbuch*, het Duitse Wetboek van Strafrecht, voorzag in het verbod op elke vorm van abortus. Ten tijde van de Weimar Republiek pleitte vooral de Communistische Partij ervoor abortus te legaliseren. De reden daarvoor was dat het verbod op abortus in de Sovjet Unie in die periode afgeschaft werd.⁶⁷ Abortus bleef echter in Duitsland verboden. Het kwam in 1927 wel tot een zaak voor het Gerechtshof waarin bepaald werd dat abortus op medische gronden aanvaardbaar was.⁶⁸ Na de machtsovername door Hitler werd op 26 mei 1933 de abortuswetgeving verder aangescherpt. Er werden aan de al eerder genoemde paragraaf 218 twee bepalingen toegevoegd. Hiermee werd het aanbieden van faciliteiten voor het uitvoeren van abortus ook strafbaar gesteld. Op die manier wilde de overheid artsen die in het geheim nog abortussen uitvoerden ontmoedigen.⁶⁹

Vanuit de overheid kwamen steeds meer initiatieven voor het verbeteren van de prenatale zorg en de verbetering van kennis en vaardigheden van verloskundigen. Met die instelling werden verschillende organisaties van verloskundigen gefuseerd tot een centraal orgaan dat zich bezighield met die verbeteringen. Daarnaast werden er gecentraliseerde adviescentra opgericht voor zwangere vrouwen. Daar werd hulp geboden als er bijvoorbeeld financiële problemen waren en er werd advies en zorg gegeven.⁷⁰ Toen zwangere vrouwen gedwongen werden een dergelijk centrum te bezoeken, werd duidelijk dat deze centra er met name waren om zwangere vrouwen te monitoren. Op die manier kon in de gaten gehouden worden of er toch niet stiekem abortus gepleegd werd. De overheid wilde de controle houden over zwangerschappen om ervoor te zorgen dat zoveel mogelijk kinderen gebaard werden voor de natie. Toch steeg, ondanks deze centra, het aantal vrouwen dat bij de bevalling stierf en steeg ook het aantal te vroeg geboren. Daarom werd er in 1938 een wet aangenomen waardoor alle Duitse vrouwen het *recht* hadden op een verloskundige en tevens *verplicht* werden een verloskundige in te schakelen.⁷¹

Vanaf 1935 hadden verloskundigen en artsen de plicht om alle gegevens aangaande een miskraam door te geven aan het 'State Health Office', het instituut dat ook oordeelde over huwelijks- en sterilisatieaanvragen. Daar moesten gegevens als naam, adres, antecedenten enz. doorgegeven worden aan de autoriteiten die vervolgens een onderzoek instelden om er zeker van te zijn dat het niet om een abortus ging.⁷² Als bleek dat dat wel zo was, werd de betreffende persoon strafrechtelijk

⁶⁵ Ibidem, 280.

⁶⁶ Proctor, *Racial hygiene*, 102.

⁶⁷ Stephenson, *Women in Nazi Society*, 57.

⁶⁸ Ibidem, 57-58.

⁶⁹ Ibidem, 62.

⁷⁰ Stephenson, *Women in Nazi Society* 45.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Bridenthal e.a., *When Biology Became Destiny*, 276.

vervolgd. In 1936 gaf Heinrich Himmler opdracht een centraal orgaan op te richten 'in de strijd tegen homoseksualiteit en abortus'. In 1943 werd zelfs voorgesteld om abortus te bestraffen met de doodstraf.⁷³ Zowel de toegevoegde bepalingen aan de abortuswetgeving als de strengere controles op zwangerschappen leidden in de periode 1932-1938 tot een verhoging van 65% van het aantal veroordelingen voor abortus.⁷⁴

In sommige gevallen werden abortussen juist wel aangemoedigd. In een testzaak voor een speciaal Gerechtshof in Hamburg, werd in maart 1934 vastgesteld dat een abortus, die normaal strafbaar gesteld was, op bepaalde eugenetische gronden geen misdrijf was.⁷⁵ Of abortussen in dergelijke gevallen ook gedwongen werden, zoals in het geval van sterilisatie, is in de literatuur niet onomstotelijk vastgesteld. Alleen Gisela Block stelt dat, van de eerder genoemde 320.000 personen die gesteriliseerd werden, het in 5.000 gevallen ging om eugenetische abortus en daaropvolgende sterilisatie.⁷⁶ Of zij met de term 'eugenetische abortus' bedoelt dat de abortus ook gedwongen werd, is mij niet geheel duidelijk. Dat op een eugenetische abortus een gedwongen sterilisatie volgde op basis van de hierboven genoemde sterilisatiewet, lijkt mij wel een logisch gevolg. Immers, vrouwen die abortus mochten plegen, waren vrouwen die in verwachting waren van een 'on gezond' kind. Vrouwen die vielen onder de criteria van de sterilisatiewet en daarom dus volgend op hun abortus een dergelijke behandeling moesten ondergaan.

Tot besluit

In dit hoofdstuk zijn de uitgangspunten van de positie van de vrouw in het Duitse Rijk uiteen gezet. Het nationaalsocialisme is op meerdere plaatsen beschreven al de meest mannelijke beweging en eeuwen. Emancipatie van vrouwen werd gezien als verachtelijk en de rechten die vrouwen in de loop van de jaren twintig verworven hadden werden door Hitler snel teniet gedaan. Vanaf het moment dat hij aan de macht kwam werden met name hoogopgeleide vrouwen van de arbeidsmarkt geweerd. Vrouwelijke artsen, economen, advocaten en rechters waren in het Duitse Rijk niet nodig.

In het huwelijk treden en het baren van zoveel mogelijk kinderen werd in het leven van Duitse vrouwen als centraal en allesoverheersend doel gesteld. Pas als vrouwen in het huwelijk traden werden zij niet langer geregistreerd als 'staatsonderdaan' maar verworven zij op dat moment de rechten van 'staatsburger'.

Volgens Hitler was het Duitse ras dusdanig verbasterd door vermenging met voornamelijk het joodse ras dat er gestreefd moest worden naar 'een paring met gelijkenden'. In het kader daarvan werden maatregelen getroffen ten aanzien van het huwelijk, voortplanting, abortus, sterilisatie en anticonceptie. Zo mocht er alleen nog getrouwd worden als de genetische antecedenten nagetrokken werden en er een officieel certificaat van 'raszuiver huwelijk' verstrekt was. Abortus en anticonceptie waren in het kader van het centrale doel zoveel mogelijk kinderen te baren voor de meeste Duitse vrouwen ten strengste verboden. Alleen bepaalde groepen die gestigmatiseerd werden tot 'uitschot'

⁷³ Ibidem, 276; Stephenson, *Women in Nazi Society*, 69.

⁷⁴ Bridenthal, *When Biology Became Destiny*, 278.

⁷⁵ Stephenson, *Women in Nazi Society*, 62.

⁷⁶ Bridenthal, e.a., *When Biology Became Destiny*, 279.

en 'asocialen' konden juist gedwongen worden tot abortus en sterilisatie. Een van de groepen die dit betrof waren de prostituees. Voor hen was binnen de Duitse maatschappij geen plaats. In het volgende hoofdstuk zal het beleid dat ten aanzien van deze vrouwen gevoerd werd aan de orde komen.

Hoofdstuk 2

Prostitutie in Nazi-Duitsland

2.1 Prostitutiebeleid voor Nazi-Duitsland: Keizerrijk & Weimar Republiek

Prostitutie was tot de eerste helft van de negentiende eeuw nog geen groot en wijdverspreid probleem voor Duitsland. Andere grote steden zoals Parijs en Londen hadden al wel op grote schaal te maken met de problemen die samenhangen met de groei van de prostitutie. Voorbeelden daarvan waren een afzwakking van de zedelijke moraal, overlast op straat en een explosieve stijging van het aantal geslachtsziektes. Duitse steden waren in die tijd echter nog relatief klein en kenden die problemen nog niet op een dergelijke schaal. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd Duitsland een van de snelst industrialiserende (en daarmee groeiende) naties van Europa. In de periode 1850-1910 groeide Berlijn van 172.000 inwoners naar ruim twee miljoen en ook Hamburg groeide van 130.000 naar 1,1 miljoen inwoners.¹

Met de groei van het aantal inwoners steeg ook het gemiddelde inkomen. Daarmee werd in de tweede helft van de negentiende eeuw een vruchtbare basis gelegd voor de ontwikkeling van prostitutie. Bij de vorming van het Keizerrijk werden twee paragrafen van het *Strafgesetzbuch*, het Duitse Wetboek van Strafrecht, gewijd aan de bestrijding van prostitutie. De ene paragraaf hield in dat de politie personen die verdacht werden van prostitutie kon arresteren en onderwerpen aan een medisch onderzoek ter controle op geslachtsziektes. De andere paragraaf stelde dat prostitutie aangeboden via een agentschap, organisatie of souteneur strafbaar gesteld werd. Consequentie van het feit dat het accent gelegd werd op de bestrijding van prostitutie betekende dat ook door de politie gereguleerde (en in de praktijk beheerde) bordelen afgeschaft werden.²

De politie probeerde in een aantal steden sterk vast te houden aan hun controle over de bordelen ondanks het feit dat dit vanaf 1871 strafrechtelijk verboden was. Veel steden stapten over op het systeem dat ook wel *Kasernierung* genoemd wordt. Dat hield in dat prostituees verzameld werden in bepaalde wijken of delen van de stad en ze de toegang tot veel publieke aangelegenheden ontzegd. Op die manier was de politie alsnog in staat om enige controle uit te oefenen. Daarnaast had het als doel deze vrouwen af te zonderen van respectabele burgers. Door deze groep te segregeren werden prostituees gestigmatiseerd tot onderwereldfiguren en 'asociale'. Een imago waar ze niet zo gemakkelijk meer vanaf kwamen.³ In sommige steden werd dat systeem van controle nog verder uitgebreid door de prostituees waar de politie zicht op had te onderwerpen aan registratie en een daarbij behorend regelmatig medisch onderzoek ter controle op geslachtsziektes. Ook wel *Reglementierung* genoemd.⁴

In de literatuur worden de twee termen nogal eens door elkaar gehaald maar nogmaals ter verduidelijking verwijst *Kasernierung* naar het concentreren van prostituees in bepaalde delen van de stad. Dit systeem werd in bijna elke Duitse stad toegepast. Sommige steden gingen nog een stapje

¹ Richard Evans, 'Prostitution, State and Society in Imperial Germany', *Past and Present*, No. 70 (1976) 106-129, aldaar 108.

² Evans, 'Prostitution, State and Society in Imperial Germany', 109-110.

³ Richard Evans (ed.), *The German Underworld. Deviants and Outcasts in German History* (Londen, 1988) 191.

⁴ Roos, 'Backlash against Prostitutes' Rights', 69-70.

verder met registratie en medisch onderzoek, Reglementierung genoemd, hetgeen niet in alle steden gebeurde. Toch groeide in de periode tot de Eerste Wereldoorlog het aantal prostituees enorm. Rond de eeuwwisseling waren er ongeveer tussen de 100.000 en 200.000 prostituees in Duitsland. Bij aanvang van de Eerste Wereldoorlog steeg dit aantal zelfs naar 330.000 vrouwen.

Daarmee groeiden ook de problemen voor zowel de lokale overheden als de centrale overheid van het Duitse Keizerrijk en werden er strengere maatregelen getroffen. De politie dacht, door de prostituees te concentreren in bepaalde delen van de stad, zicht te houden op de gang van zaken en een oogje in het zeil te kunnen houden. Echter, Düsseldorf stond bekend als een van de steden met het grootste aantal prostituees door de zogenaamde *Animierkneipen*, barretjes waar prostituees zich ophielden. In die stad stonden slechts 171 prostituees geregistreerd terwijl er tientallen malen meer actief waren. Lang niet alle prostituees lieten zichzelf registreren en hielden zich niet aan de speciale gebieden die voor hen bestemd waren. De politie verloor het overzicht en de controle.⁵ Eind 1891 werd dan ook voorgesteld de politiecontrole over de bordelen weer in te voeren maar dit voorstel strandde in een grote landelijke discussie over de zedelijke moraal, normen en waarden. Bordelen die gereguleerd werden door de politie bleven officieel bij de wet verboden.⁶

Vanaf het begin van de Weimar Republiek, gingen er stemmen op om de (lokale) overheidsbemoeienis met betrekking tot prostitutie af te schaffen. Het systeem van verdeckte controle op prostituees in de vorm van Kasernierung en Reglementierung moest volgens de abolitionisten ontmanteld worden.⁷ Ook in Nederland kenden we in die tijd de stroming van de abolitionisten die tegenover de hygiënisten stonden, de mensen die vóór medische controle van prostituees waren. De abolitionistische beweging wordt in het boek 'Meisjes van Plezier' omschreven als de beweging die streefde naar de 'verwerping van alle overheidsbemoeiing met prostitutie, afgezien van maatregelen die noodzakelijk waren voor handhaving van de openbare orde en zedelijkheid'.⁸ In Duitsland streefde deze groepering eenzelfde doel na.⁹

In Duitsland kwam er ook kritiek op het systeem van Kasernierung en Reglementierung van feministen. Met het verwerven van stemrecht in 1919 kregen vrouwen vanzelfsprekend meer invloed op beleidsvoering. Feministen hadden met name veel kritiek op de dubbele morele standaard. Enerzijds werden prostituees onderworpen aan strenge maatregelen: de plaatsen waar prostituees zich in het openbaar mochten vertonen en waar ze mochten werken werden voor hen bepaald, ze werden gedwongen mee te werken aan medische onderzoeken en als ze zich daar niet aan hielden werden strenge represaillemaatregelen getroffen. Anderzijds werd hiermee commerciële seks wél getolereerd. Feministen streefden daarom naar het afschaffen van alle overheidsbemoeienis met prostituees en bordelen.¹⁰

⁵ Evans (ed.), *The German Underworld*, 193.

⁶ Ibidem, 200-202; Evans, 'Prostitution, State and Society in Imperial Germany', 112-117.

⁷ Ibidem, 204.

⁸ F.A. Stemvers, *Meisjes van Plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp, 1985) 72-73.

⁹ Gisela Bock, 'Keine arbeitskräfte in diesem Sinne. Prostituierte im Nazi-Staat', in: Pieke Biermann (ed.), *Wir sind frauen wie andere auch. Prostituierte und ihre Kämpfe* (Hamburg, 1980) 70-106, aldaar 71.

¹⁰ Roos, 'Backlash against Prostitutes' Rights', 70.

Een belangrijke ontwikkeling in het prostitutiebeleid, dat later ook van grote invloed werd op de opkomst van het nationaalsocialisme, was de invoering van de *Reichsgesetz zur Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten* van 1927. Deze wet hield in dat in het kader van de bestrijding van seksueel overdraagbare aandoeningen (SOA's), iedereen die onverzekerd was toch financiële ondersteuning kon ontvangen als zij geslachtsziek bevonden waren. Daarnaast werden mensen die SOA's verspreidden terwijl ze wisten dat ze ziek waren strafrechtelijk vervolgd. Tenslotte werd prostitutie uit de criminele sfeer gehaald (en dus officieel gelegaliseerd), werd de zedenpolitie afgeschaft en werden gereguleerde bordelen verboden.¹¹ Dat hield in de praktijk in dat de politie geen invloed meer had op de plaatsen waar prostituees zich wel of juist niet mochten bevinden. Ook mochten prostituees niet langer geregistreerd worden en konden zij niet meer onderworpen worden aan een verplicht medisch onderzoek. Het systeem van Kasernierung en Reglementierung werd bij wet verboden.

Over deze uitbreiding van de rechten van prostituees waren de christelijke en conservatieve partijen niet enthousiast. De politieke initiatiefnemers, de sociaaldemocraten en de liberalen, moesten een speciale paragraaf aan de wet toevoegen om zich van doorgang te verzekeren. Die paragraaf hield in dat tippelen in steden met minder dan 15.000 inwoners verboden werd evenals in de buurt van een school of kerk: de *Kirchturmparagraph*.¹² Naast de christelijke en conservatieve politici was ook de politie niet blij met de hervormingen. Zij stelde dat ze hierdoor de controle in de steden niet meer zou kunnen handhaven en ze voorspelde een explosieve toename van het aantal geslachtsziekten.

Prostituees waren vanzelfsprekend erg blij met de nieuwe wet die ervoor zorgde dat zij voor de eerste keer officieel het recht op inkomen hadden voor hun arbeid. Ze gingen zichzelf steeds meer organiseren en namen de voorheen door de politie gecontroleerde en gereguleerde bordelen zelf over. Prostitutie was vóór de hervormingen met name een wereld die zich ondergronds afspeelde om de controles van de politie te ontlopen. Nu ontstond in veel steden een beweging waarin prostituees zich openlijk vertoonden op straat. Prostitutie werd een openlijke aangelegenheid. Georganiseerde 'beroepsverenigingen' gingen zich ook inzetten voor de rechten van prostituees op bijvoorbeeld een pensioen. Het marktwerkingsprincipe trad hiermee in werking. Over de prijzen werd onderling stevig onderhandeld. Schaduwzijde daarvan was dat de prijs daalde naar ongeveer anderhalf tot twee Reichsmark per keer en vrouwen dus langer op straat moesten blijven om hetzelfde bedrag te verdienen. Ze werden onderdeel van het nieuwe straatbeeld.¹³

2.2 Prostitutiebeleid in Nazi-Duitsland

Met name de nationaalsocialistische partij, gesteund door de conservatieven, zag de ontwikkelingen met lede ogen aan. De anti-SOA wet van 1927 werd een van de speerpunten van hun oppositiebeleid en speelde een belangrijke rol in het winnen van populariteit. In 'Mein Kampf' beschreef Hitler hoe hij door de straten van Wenen liep en daar openlijk geconfronteerd werd met prostitutie. Het jodendom speelde hierin volgens hem een belangrijke en bepalende rol. Voor de Eerste Wereldoorlog, zo beweerde Hitler, had het Duitse volk met dergelijke onzedelijke handelingen niets te maken gehad,

¹¹ Ibidem, 71.

¹² Ibidem.

¹³ Bock, 'Prostituierte im Nazi-Staat', 74-77.

was het verborgen gebleven. Hij stelde dat de seksuele mogelijkheden die de soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog geboden waren er de oorzaak van was dat prostitutie openlijk bedreven werd. Volgens Hitler was de aanblik van de joden die dit 'allerschandelijkste bedrijf' uitvoerden en de constatering dat de jood de leider van de sociaaldemocratie was de aanleiding dat 'de schellen hem van de oogen [begonnen – NW] te vallen'.¹⁴

Hiermee stelde Hitler dat de aanblik van de joodse prostituees in Wenen voor hem niet alleen de aanleiding was voor zijn harde anti-prostitutiebeleid maar ook voor zijn antisemitische opvattingen. De sociaaldemocraten waren in het interbellum de voorvechters geweest van de anti-SOA wet die had geleid tot een veel openlijker zedelijke moraal. Aangezien in zijn ogen de joden de leiders waren van de sociaaldemocratie, waren ze ook hiervoor verantwoordelijk. 'De prostitutie is een schande voor de mensheid, maar zij is door schoone moraliserende lezingen en vrome goede bedoelingen niet te vernietigen'.¹⁵ Hij stelde daarom in 'Mein Kampf' een pakket aan maatregelen voor.

Ten eerste moesten mannen in staat gesteld worden om vroeg te huwen. Volgens Hitler waren vrouwen in dit geval toch de passieve partij en was het voornamelijk van belang dat mannen die mogelijkheid geboden werd. Zo konden ze in het huwelijk hun 'wilde haren' verliezen in plaats van bij een prostituee. Op die manier zouden er ook op jonge leeftijd gezonde nakomelingen komen en zou er gehoor gegeven worden aan het hogere doel van de mensheid volgens Hitler. Ten tweede moest de opvoeding en opleiding van jonge Duitse jongens een aantal fouten, die er in de loop van de tijd ingeslopen waren, opheffen. De opleiding moest geestelijk en lichamelijk meer evenwichtig worden. Zoals we in het citaat in het eerste hoofdstuk al zagen, moest er veel aandacht besteed worden aan sporten en turnen om zinnelijke prikkels te onderdrukken. Ook moest onzedelijke reclame op posters in de stad verboden worden omdat 'deze zwoele zinnelijke sfeer leidt tot fantasieën en prikkels in jaren, dat de jongen van zulke dingen nog helemaal geen begrip zou mogen hebben'.¹⁶

Hitler concludeerde dat men de strijd tegen prostitutie moest voeren door de geestelijke voedingsbodem te ontmantelen. In 'Mein Kampf' bond Hitler daarom met de anti-SOA wet openlijk de strijd aan. Hij stelde dat syfilis een ziekte was die sinds de invoering van de nieuwe wet alleen maar was toegenomen omdat men zelf de symptomen van de ziekte niet (op tijd) kon ontdekken. Daarnaast stelde hij dat er ontelbare gevallen waren waarin het leek alsof de ziekte weg was maar dan ineens in alle hevigheid weer uitbrak. In de tussentijd was er dan op vele plaatsen al groot onheil aangebracht. Tenslotte was volgens Hitler het wetsartikel ook nog eens verantwoordelijk voor de 'geestelijke prostituerende van het volk'. Het ergste dat een natie volgens Hitler kon overkomen, was als het haar eigen gezondheid niet meer kon verdedigen.¹⁷ Dat moment was voor Duitsland gekomen en daarom ging de NSDAP de strijd met de afzwakking van de zedelijke moraal in alle hevigheid aan.

Een jaar na de invoering van de anti-SOA wet, werd onder de lokale gezondheidscentra een enquête gehouden waarin onder meer de reactie gevraagd werd van de bevolking op de hervormingen. In slechts drie van de vierentwintig steden was de bevolking daarover positief

¹⁴ Hitler, *Mein Kampf*, 62-63.

¹⁵ Ibidem, 288.

¹⁶ Ibidem, 291-292.

¹⁷ Ibidem, 295-296.

gestemd.¹⁸ Ook de politie was niet tevreden over hervormingen en wilde een regering die hen met stevige hand de controle over de prostitutie terug zou geven.¹⁹

De nazi's gebruikten deze toenemende ontevredenheid over de in hun ogen vervallende zedelijke moraal. Ze startten een uitgebreide campagne waarin marxisten en joden de schuld kregen van de groeiende prostitutie, het groeiend aantal geslachtsziektes en de 'vervuiling van het Duitse volk'.²⁰ Ze werden hierin gesteund door de religieuze en conservatieve partijen die zich destijds hadden verzet tegen de komst van de anti-SOA wet. Een voorbeeld van die propaganda was een paginagroot artikel in het officiële orgaan van de nazi partij twee dagen voor de implementatie van de anti-SOA wet. Hierin werden de hervormingen sterk bekritiseerd en werd het Duitse volk gewaarschuwd voor het 'moreel verval van de natie'.²¹ Dergelijke acties volgden vanaf dat moment steeds vaker en de bevolking gaf steeds vaker gehoor. Volgens de auteur Julia Roos presenteerden de nazi's zichzelf als 'guardians of conventional sexual morality'.²²

Het is dan ook niet verwonderlijk dat al binnen 23 dagen na de machtsovername door Hitler, op 22 januari 1933, Göring aankondigde dat men bezig was de hervormingen met betrekking tot prostitutie te herzien. In de tussentijd mocht de politie gebruik maken van alle juridische middelen binnen handbereik. Al in mei 1933 werd tippelen weer verboden. In een aantal grote steden werden nacht op nacht grootscheepse razzia's gehouden waarbij in Düsseldorf bijvoorbeeld in één keer 156 vrouwen en 35 mannen gearresteerd werden.²³ Dit leidde ertoe dat in de lente en zomer van 1933 naar schatting tienduizenden prostituees opgepakt en naar concentratiekampen gestuurd werden.²⁴ In deze beginperiode konden de christelijke en conservatieve partijen zich verheugen op de beslissing om Hitler te steunen. Ze prezen hem, hij zou Duitsland gered hebben van het zedelijk verval van de natie in de Weimar-periode.²⁵ Het leek er in deze beginperiode inderdaad op dat de nationaalsocialisten de verdedigers waren van de christelijke zedelijke moraal. Het was belangrijk om de steun van de religieuze en conservatieve partijen te behouden om de nationaalsocialistische heerschappij te vestigen en stabiliseren.

Er werden in de loop van 1933 maatregelen genomen tegen straatprostitutie maar tegen prostituees in bordelen werden geen expliciete maatregelen genomen. Het gedeelte van de anti-SOA wet van 1927 waarin door de staat gecontroleerde en gereguleerde bordelen verboden werden, werd door de NSDAP niet herzien.²⁶ Toch zagen veel Duitse steden het harde optreden van de overheid tegen straatprostitutie als vrijbrief om de politiecontrole op bordelen ook weer aan te scherpen. Reglementierung werd in veel Duitse steden weer de norm.²⁷ De centra die belast waren met de strijd tegen geslachtsziektes hadden daarop veel kritiek. Al voor 1927 was duidelijk geworden dat door de

¹⁸ Roos, 'Backlash against Prostitutes' Rights', 75.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, 79.

²¹ Ibidem, 79.

²² Ibidem, 80.

²³ Roos, 'Backlash against Prostitutes' Rights', 82.

²⁴ Timm, 'Sex with a Purpose', 234.

²⁵ Ibidem, 82.

²⁶ Timm, 'Sex with a Purpose', 238.

²⁷ Roos, 'Backlash against Prostitutes' Rights', 84.

invoering van Reglementierung het aantal geslachtsziektes niet daalde. Integendeel, mannen die naar een gecontroleerd bordeel gingen zagen de politiecontrole als medische garantie dat ze geen geslachtsziekte op zouden lopen. Vaak bleek echter het tegendeel.²⁸

Ook de christelijke partijen hadden veel kritiek op de Reglementierung omdat dit systeem immers gelijk stond aan het tolereren en toestaan van prostitutie. Het creëren van mogelijkheden voor buitenechtelijke seks droeg immers niet bij aan de bescherming van het familieleven – de hoogste prioriteit van deze gelovigen. In de beginperiode waren de nationaalsocialisten om die reden nog erg terughoudend om openlijk hun steun te betuigen aan de gecontroleerde bordelen. Pas toen in de tweede helft van de jaren dertig de populariteit van de kerk afnam en de nationaalsocialistische Staat stevig in haar schoenen stond, werd de steun voor gecontroleerde bordelen openlijk uitgesproken.²⁹

In de aanloop naar de oorlog werden in Duitsland de maatregelen ten aanzien van personen die zich niet geheel hielden aan de nationaalsocialistische regels verder aangescherpt. In het kader daarvan kon de politie vanaf december 1937 personen arresteren en in concentratiekampen gevangen zetten zonder dat zij een daadwerkelijke overtreding begaan hadden. Dat maakte het voor de politie makkelijker om prostitutie aan te pakken gezien het feit dat prostituees nu op voorhand naar een concentratiekamp gestuurd konden worden.³⁰

Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden de specifieke maatregelen ten aanzien van prostitutie verder uitgebreid. Ten eerste werd de definitie van een prostituee breder gesteld zodat vrouwen gemakkelijker onder deze noemer zouden vallen: 'Frauen, die sich zur Animierung, Unterhaltung usw. der männlichen Gäste in Gaststätten und ähnlichen Einrichtungen aufhalten.'³¹ Daarnaast werd vanuit de overheid strikte Kasernierung en Reglementierung weer ingesteld. In veel steden was dat beleid al getolereerd maar nu werd het ook weer officieel gelegaliseerd.³² Prostituees werden weer geregistreerd, onderworpen aan verplichte medische controles en strikt in bepaalde straten gehouden. Om het minste of geringste werden ze naar een concentratiekamp gestuurd.

Er werden in deze periode grootscheepse razzia's in cafés en barretjes gehouden. Alle vrouwen die zonder mannelijke begeleiding in de lokalen aanwezig waren, werden opgepakt en onderworpen aan een verplicht medisch onderzoek. Christa Paul geeft in haar boek een citaat weer van een dergelijke razzia: ' "...eine sehr große Anzahl der in den gesamten Räumen des Hauses anwesenden Frauen (wurde) aufgegriffen und mittels Gefangenewagen dem Polizeihause zugeführt, um am anderen Tage auf ihren geschlechtlichen Gesundheitszustand untersucht zu werden. Dabei stellte sich heraus, daß zwar ein Teil der sistierten Frauen geschlechtskrank war, daß aber ihr Anteil in keinem Verhältnis zu der Anzahl der Aufgegriffenen stand." '³³

Met andere woorden: de overheid pakte prostitutie hard aan. Ook de SA hield grootscheepse zuiveringsacties tegen onzedelijk gedrag. Vrouwen werden massaal gearresteerd en moesten

²⁸ Timm, 'Sex with a Purpose', 241.

²⁹ Roos, 'Backlash against Prostitutes' Rights', 86.

³⁰ Paul, *Zwangsprostitution*, 13.

³¹ Ibidem; Amesberger e.a., *Sexualisierte Gewalt*, 98.

³² Paul, *Zwangsprostitution*, 13; Amesberger e.a., *Sexualisierte Gewalt*, 98.

³³ Paul, *Zwangsprostitution*, 11-12.

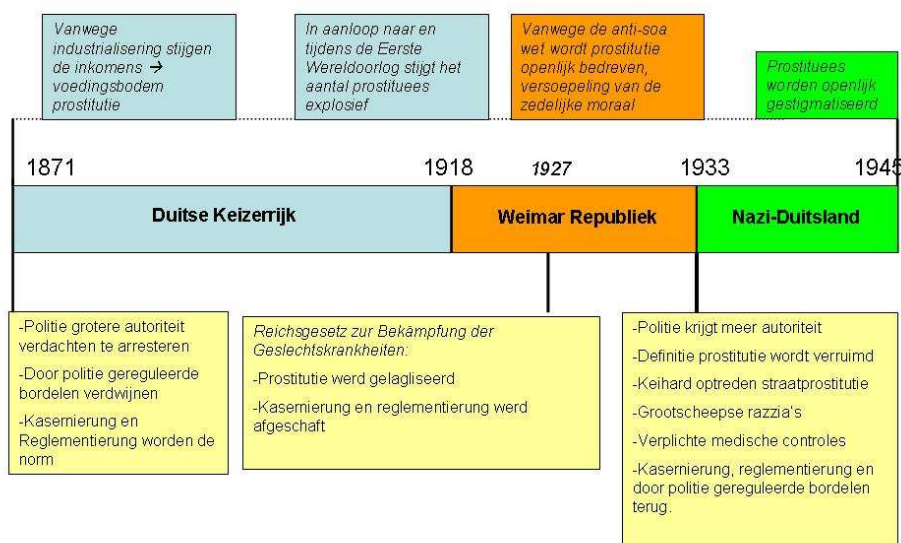
publiekelijk met borden om hun nek lopen. Op de borden stond de tekst 'Ik ben het grootste zwijn van de buurt en ga alleen met joden om!' Hieronder is een foto te zien van een vrouw die werkte als prostituee en door de SA zo'n bord omgehangen kreeg.

Bron: C. Koonz, *Moeders in het vaderland. De vrouw en het gezin in Duitsland* (Amsterdam, 1989) 304.

Zoals Gisela Bock het treffend omschrijft, begon de nationaalsocialistische strijd in eerste instantie tegen prostitutie in het algemeen. Echter gedurende de jaren die daarop volgden, werd het een strijd tegen de prostituee persoonlijk. Door de extreme stigmatisering en de hernieuwde invoer van het systeem van Kasernierung en Reglementierung werd het een 'Kampf gegen die Prostituierten' in plaats van een 'Kampf gegen die Prostitution'.³⁴

Het prostitutiebeleid zoals in paragraaf 2.1 en 2.2 uiteengezet, is in onderstaand schema ter afsluiting schematisch weergegeven:

³⁴ Bock, 'Prostituierte im Mazi-Staat', 80.

2.3 Prostituees in Nazi-Duitsland

Wat betekende het in deze periode voor vrouwen om prostituee te zijn? In 1927 werden, door invoering van de anti-SOA wet, nieuwe rechten gegeven aan prostituees. Hun beroep werd erkend, ze konden rechtmatig loon vragen en ontvangen en ze kregen steeds meer zeggenschap over hun leven en werk. Nog geen zes jaar later werd dat allemaal weer teruggedraaid en werden prostituees, zo niet erger dan voor 1927, gestigmatiseerd tot uitschot en asociale. Die stigmatisering bleek bijvoorbeeld uit de arrestatie van tienduizenden prostituees die naar concentratiekampen gestuurd werden, maar ook uit de gang van zaken tijdens de Olympische Spelen van 1936.

Annette Timm beschrijft in haar artikel uitgebreid hoe de straten in de aanloop naar de Spelen geschoond werden. Alle signalen die konden wijzen op onzedelijk gedrag of stigmatisering van bepaalde bevolkingsgroepen moesten uitgewist worden. In het kader daarvan werden tijdelijk de bordjes 'verboden voor joden' weggehaald. Er werd een speciale commissie opgericht die ermee belast werd de straten vrij te maken (en houden) van geslachtsziektes. Iedere persoon die ervan verdacht werd eventueel een geslachtsziekte te dragen, werd onderworpen aan een medisch onderzoek in een van de speciaal daarvoor extra opgerichte onderzoekscentra. Wanneer bleek dat de persoon in kwestie inderdaad besmet was, werd degene opgesloten en in sommige gevallen behandeld. Als de persoon niet besmet was, werd die onmiddellijk weer vrij gelaten. Onderzoekscentra en lokale gezondheidscentra werden verplicht ruimer open te blijven en draaiden op bevel van de autoriteiten vanaf juli 1936 zeven dagen per week van 7.30 tot 21.00 uur.³⁵

Prostituees werden niet gezien als huwbare vrouwen. Zij voldeden niet aan het ideaalbeeld van de arische Duitse moeder die vele kinderen voor het Rijk kon baren. Dat een huwelijk van een arische man met een prostituee niet werd getolereerd bleek uit het schandaal omtrent Werner Von Blomberg. In Hitler's eerste kabinet werd Von Blomberg Minister van Defensie en zijn persoonlijke band met zowel Hitler als Göring was zeer goed te noemen. In 1936 werd Von Blomberg zelfs benoemd tot veldmaarschalk. In januari 1938 verzocht de veldmaarschalk Hitler om in het huwelijk te treden na de vroege dood van zijn eerste vrouw in 1931. Hitler en Göring waren bij dat huwelijk zelfs getuige. Achteraf bleek dat de vrouw waarmee Von Blomberg trouwde een voormalige prostituee was en geposeerd had voor pornografische foto's. Hitler en Göring waren in alle staten toen ze daar achter kwamen. Hitler verordonneerde Von Blomberg het huwelijk te ontbinden. Hij weigerde en dit leidde uiteindelijk tot het ontslag van de veldmaarschalk.³⁶ Een teken dat een huwelijk met een voormalige prostituee die zelfs al meerdere jaren werkzaam was op het Ministerie van Oorlog, niet behoorde tot de mogelijkheden binnen het Duitse Rijk.

In hoofdstuk 1 is de sterilisatiewet aan de orde gekomen. Onder die wet vielen ook prostituees aangezien zij werden gezien als 'afwijkend' en 'asociaal'. Van het totaal aantal gesteriliseerde mannen en vrouwen ligt het aandeel prostituees relatief hoog.³⁷ Onder de sterilisatiewet vielen echter naast

³⁵ Timm, 'Sex with a Purpose', 236-237.

³⁶ Blaine Taylor, 'A sex scandal ended the career of high-ranking Nazi official Werner Von Blomberg', *World War II*, vol. 13 issue 7 (1999) 62-63, aldaar 62-63.

³⁷ Bridenthal, *When Biology Became Destiny*, 286.

prostituees ook veel andere bevolkingsgroepen. Opvallend is het dat in de literatuur geen verklaring wordt gegeven voor het feit dat juist het aantal gesteriliseerde prostituees zo relatief hoog lag in vergelijking met andere gestigmatiseerde bevolkingsgroepen. Hoe kwamen juist zoveel prostituees terecht bij de instanties die moesten beslissen over sterilisatie?

Een verklaring daarvoor is wellicht dat de politie vanaf de helft van de jaren dertig haar rol als bewaker en controleur van bordelen weer oppakte. Door enerzijds actief (lokaal) overheidsingrijpen op bordelen te tolereren en anderzijds strenge en harde maatregelen te treffen tegen straatprostitutie, kreeg de politie steeds beter in beeld wie werkte als prostituee. De politie had een dergelijk gedetailleerd beeld van de andere bevolkingsgroepen die onder de sterilisatiewet vielen waarschijnlijk niet. Het ligt daarom voor de hand dat de politie een groot aandeel heeft gehad in het aangeven van prostituees bij instanties die beslisten over sterilisatie.

In het vorige hoofdstuk kwam tevens aan de orde dat abortus bij 'inferieure' vrouwen niet alleen toegestaan was maar zelfs als gewenst gezien werd en in sommige gevallen zelfs verplicht gesteld werd. Op zo'n abortus volgde dan vaak ook een sterilisatie. Aangezien in de loop van de jaren dertig steeds meer voorbehoedsmiddelen verboden werden, zou het zo kunnen zijn dat prostituees daar ook minder gemakkelijk aan konden komen en wellicht eerder zwanger raakten. Zwanger zijn betekende voor deze vrouwen geen inkomsten en zonder echtgenoot hadden zij nergens recht op omdat zij nog steeds als staatsonderdaan geregistreerd stonden in plaats van als staatsburger. Wellicht vroegen zwangere prostituees een abortus aan welke vanzelfsprekend toegestaan werd. Sterilisatie was volgend op de abortus dan een 'logische' stap. Tot slot zou het ook nog zo kunnen zijn dat prostituees zichzelf aangaven voor sterilisatie. Op die manier zouden ze tijdens hun werk geen risico meer lopen om zwanger te raken en hoefden ze het ook niet zelf te betalen.

Tot besluit

In dit hoofdstuk is het prostitutiebeleid uiteengezet vanaf het Duitse Keizerrijk tot en met het nationaalsocialistische tijdperk. Onder invloed van de industrialisering en de groeiende inkomens steeg het aantal prostituees vanaf deze periode erg snel. Dit ging gepaard met een aantal problemen zoals het vervallen van de zedelijke moraal en een explosieve stijging van het aantal geslachtsziektes. Daarom werden de regelingen ten aanzien van prostitutie bij de vorming van het Keizerrijk streng aangescherpt. Het systeem van Kasernierung en Reglementierung werd in veel Duitse steden de norm.

In 1927 werd in de Weimar Republiek de *Reichsgesetz zur Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten* ingevoerd. Deze wet legaliseerde prostitutie en Kasernierung en Reglementierung werden afgeschaft. Prostitutie werd vanaf dit moment openlijk bedreven en prostituees verworven steeds meer rechten. De nationaalsocialistische partij had op deze ontwikkelingen veel kritiek. Evenals de christelijke en conservatieve partijen. De nationaalsocialisten voerden de vervallen zedelijke moraal aan om te laten zien dat de Weimar Republiek de Duitse natie in de afgrond stortte.

Bij de machtsovername door Hitler werd de anti-SOA wet van 1927 terug gedraaid en kreeg de politie weer volop autoriteit om prostitutie aan te pakken. Kasernierung, Reglementierung en

daarmee door de politie gereguleerde bordelen werden opnieuw de norm. Vele tienduizenden prostituees werden gearresteerd en in concentratiekampen gevangen gezet. Ook de invoering van de regelingen met betrekking tot gedwongen sterilisatie en abortus waren op prostituees van toepassing. Ze werden gestigmatiseerd tot 'uitschot' en 'asocialen'. Alle rechten die ze vanaf 1927 verworven hadden werden terug gedraaid. In de volgende twee hoofdstukken zal aan de orde komen of dit beleid ook in de praktijk gevoerd werd.

Hoofdstuk 3

SS-Bordelen in nationaalsocialistische concentratiekampen

Tegen prostituees werd vanaf Hitler's machtsovername hard opgetreden. Veel prostituees kwamen in de jaren dertig terecht in concentratiekampen. Toch was het verbod op prostitutie nooit de inzet. De nazi's hielden er namelijk vanaf de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog, ondanks alle maatregelen en maatschappelijke stigmatisering, een uitgebreid systeem van bordelen op na. Voor alle (mannelijke) doelgroepen werd, in de aanloop naar of tijdens de oorlog, een 'oplossing' gevonden om seksuele energie te ontladen. Er werden vanaf 1939 bordelen opgezet voor de Wehrmacht, vanaf 1940 voor dwangarbeiders en vanaf 1942 kwamen er zelfs bordelen voor de gevangenen in de concentratiekampen.¹ Naar schatting zijn in totaal minstens 33.000 vrouwen het slachtoffer geworden van de seks(dwang)arbeid in deze bordelen. Bijna geen enkele vrouw uit deze groep heeft, als ze de oorlog al overleefd heeft, een normaal leven kunnen leiden. De meesten hebben na de oorlog geen man meer aangeraakt.²

Op onderstaande foto wordt, ter introductie, duidelijk om hoeveel bordelen het in totaal ging. Dat is de stand van zaken van het onderzoek omtrent alle bordelen tot en met eind 2007. Wellicht is dit overzicht dus nog niet compleet. De groene briefjes staan voor de Wehrmachtbordelen, de paars/grijze voor bordelen voor dwangarbeiders en de grijze voor kampbordelen.

¹ Frauenkonzentrationslager Ravensbrück, www.ravensbrueck.de, bezocht op 12 juni 2008.

² Maren Niemeyer, Caroline von der Tann, *Das Große Schweigen*, (documentaire), Ostdeutscher Rundfunks Brandenburg (1995).

Bron: privé archief L.J. Fahnenbrück, 2007.

3.1 Oprichting van de bordelen

In de aanloop naar het begin van de oorlog werden, op initiatief van de *Reichsführer – SS* (*Schutzstaffeln*), Heinrich Himmler, een aantal gevangenenkampen opgericht. Himmler was niet alleen de leider van de SS maar vanaf 1936 was hij ook de chef van de Duitse politie. Dit resulteerde in de oprichting van het *Reichssicherheitshauptamt*, het RSHA. Al eerder was besloten tot een fusie van de *Gestapo* (de politieke politie met executieve bevoegdheden) en de *Kriminalpolizei* (de recherche) tot de *Sicherheitsdienst* (SD). In 1936 fuseerde deze SD met de *Sicherheitspolizei* (Sipo) tot het RSHA onder leiding van Heinrich Himmler. De SS stond tevens onder de directe leiding van het RSHA.³

De gevangenenkampen die Himmler liet bouwen, de *Konzentrationslagern* (KZ), werden bewaakt door leden van de *SS-Totenkopfverbände*, de elite-eenheid van de SS. Naast de bewaking van het kamp was de leiding over de gevangenen in handen van de kamp-SS. De *Lagerführer* was hiervan het hoofd.⁴ Kortom: de bouw, bewaking en leiding van het kamp stonden onder verantwoordelijkheid van Heinrich Himmler. Sachsenhausen was een van de eerste kampen en kwam gereed in 1936. Daarna volgden Buchenwald, Gross-Rosen, Neuengamme, Flossenbürg en

³ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, (Amsterdam, 2005) 13-14; N.K.C.A. in 't Veld, in 't, *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*, (Den Haag, 1976) 34-5.

⁴ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 16.

Ravensbrück. In 1938 was Mauthausen, op Oostenrijks grondgebied, het eerste kamp dat gebouwd werd buiten Duitsland.⁵

De meeste concentratiekampen hadden een bordeel, ook wel de *Häftlings-Sonderbau*, of in de volksmond de *Puff* genoemd.⁶ De eerste jaren van hun bestaan kenden de concentratiekampen echter geen bordeel omdat het initiatief voor deze kampbordelen pas ontstond in juni 1941. Himmler bracht toen een bezoek aan Mauthausen samen met zijn ondergeschikte, Oswald Pohl, de leider van het SS- *Hauptamt Wirtschaft und Verwaltung*. Dat was het onderdeel van het RSHA dat belast was met de organisatorische aspecten van de concentratiekampen.⁷

Tijdens dit werkbezoek aan Mauthausen verordonneerde Himmler de oprichting van kampbordelen in alle concentratiekampen voor gevangenen. Dit leidde ertoe dat het kampbordeel in Mauthausen een jaar later geopend werd op 11 juni 1942.⁸ Het was daarmee het eerste kamp dat een officieel bordeel had. Niet veel later volgde het kamp dat daar vlakbij in de buurt lag, Gusen. Daarna volgden Auschwitz (Stammlager, 30 juni 1943), Buchenwald (15 juli 1943), Flossenbürg (25 maart 1944), Neuengamme (voorjaar 1944), Dachau (voorjaar 1944), Sachsenhausen (8 augustus 1944) en Mittelbau-Dora (begin 1945).⁹ Opvallend is dat de bordelen relatief laat na het bevel van Himmler geopend werden. Het bevel kwam immers al in juni 1941 maar het duurde nog een jaar voordat het eerste bordeel een feit was. Baris Alakus, de auteur van een van de standaardwerken over kampbordelen, geeft daarvoor enerzijds organisatorische problemen als oorzaak aan. Anderzijds het feit dat in sommige kampen de SS de bouw van de bordelen vertraagde omdat de SS-bewaking de gevangenen gewoonweg geen voordelen zoals deze wilde gunnen.¹⁰

De behoefte van Himmler om dergelijke bordelen voor gevangenen op te zetten had verschillende redenen. Allereerst was het doel van Himmler om homoseksualiteit tegen te gaan. Prostitutie werd gezien als middel 'zur Bekämpfung vom Homosexualität'.¹¹ Daarnaast diende het als beloning. Bordeelbezoek werd in het vooruitzicht gesteld opdat de gevangenen zich in de toekomst nog beter zouden gedragen. In een aantal kampen werd het bordeel gezien als stimulans om de arbeidsproductiviteit te verhogen. De derde reden voor de bouw van de bordelen was dat de SS bij de politieke gevangenen informatie hoopte op te vangen over geheime organisaties en/of operaties. In de bordeeltentjes zaten kijkkasten waardoor de SS de bezoeken in de tenten hield en de gesprekken af kon luisteren. Tenslotte geeft Wendy Jo Gertjejanssen in haar dissertatie nog een laatste reden. Het bordeel was alleen bedoeld voor speciale, bevoorrechte gevangenen. Door juist hen een bordeelbezoek in het vooruitzicht te stellen, hoopte de SS een nog grotere wig te drijven tussen de 'gewone' gevangenen en de geprivilegieerde gevangenen die vaak ook een aantal leidinggevende

⁵ Ibidem, 15.

⁶ Alakus e.a., *Sex-Zwangarbeit*, 133.

⁷ Zie onder andere: Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 16.

⁸ Zie onder andere: Alakus e.a., *Sex-Zwangarbeit*, 133.

⁹ Amesbergere.a., *Sexualisierte Gewalt*, 104.

¹⁰ Alakus, *Sex-Zwangarbeit*, 132.

¹¹ Amesberger, *Sexualisierte Gewalt*, 100.

functies binnen het kamp hadden. De SS zag liever dat de gevangenen onderling met elkaar op de vuist gingen dan dat ze gezamenlijk in opstand kwamen.¹²

3.2 Dwangarbeid

Zoals hierboven reeds kort aangestipt, werden de bordelen in sommige kampen opgezet om de arbeidsproductiviteit te verhogen. In de meeste kampen werden gevangenen gedwongen arbeid te verrichten. Dat kon zowel arbeid voor de Duitse oorlogsindustrie zijn als arbeid voor grote bedrijven die de goedkope krachten inhuurden. Dergelijke constructies waarbij bedrijven krachten inhuurden, bestonden zowel in concentratiekampen als in de speciaal opgerichte kampen voor dwangarbeiders in Duitsland. Het was met name met het oog op deze kampen, dat bordeelbezoek in het vooruitzicht gesteld werd om de arbeidsproductiviteit te verhogen. In het kader hiervan trad in mei 1943 het *Dienstvorschrift für die Gewährung von Vergünstigungen an Häftlinge* in werking. Hiermee werd vastgelegd dat aan gevangenen bepaalde voorrechten gegeven mochten worden. Het premiesysteem dat naar aanleiding hiervan opgericht werd, werd ook wel *Prämienverordnung* genoemd. Al naar gelang een gevangene beter presteerde, kon hij een hogere beloning krijgen.

De eerste beloning was een lichte versoepeling in de vorm van toestemming om meer post te sturen en ontvangen en bijvoorbeeld het dragen van een kort militair kapsel, hetgeen aanzien verwierf. De tweede beloning was meer voedsel, de derde bestond uit geldpremies, de vierde uit sigaretten en tenslotte was de hoogst mogelijke beloning een bezoek aan het bordeel.¹³ Dat dit alles de arbeidsproductiviteit inderdaad verhoogde blijkt wel uit het citaat van Primo Levi die bij het arriveren van nieuwe jonge Poolse vrouwen voor het bordeel in Auschwitz sprak van een 'economic boom'.¹⁴ In de speciaal ingerichte kampen voor buitenlandse dwangarbeiders in Duitsland was naast de verhoging van de productiviteit nog een andere reden voor het oprichten van bordelen.

In 1941 werd besloten tot de inrichting van bordelen voor dwangarbeiders in Duitsland.¹⁵ In november 1939 was de *Verordnung zum Schutz der Deutschen Wehrkraft* van kracht geworden. Dat was een wet die buitenlandse arbeiders (mannen en vrouwen) verbood geslachtsverkeer te hebben met Duitse inwoners om het Duitse bloed 'rein' te houden.¹⁶ Naast het verhogen van de arbeidsproductiviteit werden deze bordelen dus opgezet vanwege de bescherming van het Duitse ras. Bij de oprichting van bordelen waren daarom zowel de Duitse staat als de bedrijven die de goedkope krachten inhuurden gebaat. In november 1943 werd door de SD gemeld dat er op dat moment zestig bordelen voor dwangarbeider in Duitsland actief waren met in totaal ongeveer zeshonderd prostituees. Nog eens vijftig bordelen waren op dat moment in aanbouw.¹⁷ In de rest van dit hoofdstuk zal verder voornamelijk aandacht besteed worden aan de bordelen in concentratiekampen en niet meer aan de bordelen voor dwangarbeiders in Duitsland. Het is van belang dat onderscheid goed te maken.

¹² Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 227.

¹³ Amesberger e.a., *Sexualisierte Gewalt*, 103; B. Alakua e.a., *Sex-Zwangarbeit*, 129-131. (met name laatstgenoemde bron voor uitgebreide uitleg van het beloningensysteem)

¹⁴ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 238.

¹⁵ Ibidem, 119.

¹⁶ Paul, *Zwangsprostitution*, 117; Amesberger, *Sexualisierte Gewalt*, 98.

¹⁷ Ibidem, 123.

3.3 Selectie van vrouwen voor de Sonderbau

Met uitzondering van de twee bordelen in Auschwitz kwamen de prostituees voor de bordelen in concentratiekampen uit het vrouwenkamp Ravensbrück. Overigens kwamen de prostituees voor de Wehrmachtbordelen en de bordelen voor dwangarbeiders voor een groot deel ook uit Ravensbrück. Per dag werden wel twintig vrouwen op transport gesteld naar bordelen. Een voormalige gevangene, die deze schatting tevens maakte, spreekt ook wel van het 'Ravensbrück's recruiting program'.¹⁸ Dat deze transporten hebben plaatsgevonden werd ook bevestigd door Dorothea Binz, een SS-bewaakster in Ravensbrück. Zij verklaarde na de oorlog aan het Amerikaanse leger dat zij inderdaad vrouwen uit dat kamp naar bordelen in andere kampen gestuurd had.¹⁹ Daarnaast is het tevens gebleken uit een overgebleven archiefstuk over het transport van zestien vrouwen van Ravensbrück naar Buchenwald op 2 juli 1943.²⁰ Deze vrouwen waren derhalve precies op tijd voor de opening van het kamp op 15 juli 1943. De vrouwen voor de (minimaal) twee bordelen in Auschwitz, kwamen uit het daarbij gelegen vrouwenkamp Auschwitz-Birkenau.²¹

In het begin werden de vrouwen die in de kampen gevangen zaten vanwege prostitutie, en reeds bekend waren met het beroep, geselecteerd om in de bordelen te werken. De vraag overtrof echter al snel het aanbod. Mede vanwege het feit dat veel vrouwen in Ravensbrück zaten omdat zij tijdens de beoefening van hun beroep in Duitsland meerdere malen geslachtsziek bevonden waren. Deze vrouwen konden vanzelfsprekend niet werken in de bordelen. Al snel werden naast de voormalige prostituees ook andere vrouwen met een zwarte of rode band uitgezocht: asociale en politieke gevangenen. Volgens Schiedlausky, voormalig SS-arts in Ravensbrück, was de randvoorwaarde voor een prostituee dat ze 'volljährig, gesund, und einigermaßen hübsch sein [sollten] und schon früher nachweislichgewerbliche Unzucht betrieben haben mussten'.²²

Opvallend is dat een andere voorwaarde niet in de verklaring van Schiedlausky opgenomen is terwijl dat misschien wel te verwachten zou zijn. De rassenwetten in Duitsland waren zeer strikt en het zou aannemelijk zijn dat een andere randvoorwaarde zou zijn dat geen 'inferieure' vrouwen werkzaam mochten zijn in de bordelen. Zeker gezien het feit dat vanuit Ravensbrück ook vrouwen naar Wehrmachtbordelen gestuurd werden, zou men verwachten dat een dergelijke bepaling eerste voorwaarde zou zijn. Dat is echter niet het geval en in de praktijk is vele malen gebleken dat ook zigeuners en zelfs joden in de bordelen werkzaam waren.²³ Voor bordelen op Duitse bodem werden wel veelal Duitse vrouwen gerekruteerd.²⁴

Over de selectie van deze vrouwen in Ravensbrück bestaan verschillende verhalen. Sommigen zeggen dat deze vrouwen zich vrijwillig gemeld hebben, anderen zeggen dat ze uitgezocht

¹⁸ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 228.

¹⁹ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 228.

²⁰ Niemeyer en Von der Tann, *Das große Schweigen*, 1995.

²¹ Brigitte Ars, *Troostmeisjes. Verkrachting in naam van de keizer* (Amsterdam, 2000) 166-167; Amesberger, *Sexualisierte Gewalt*, 105.

²² Amesberger, *Sexualisierte Gewalt*, 105.

²³ Ars, *Troostmeisjes*, 169; Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 228-9.

²⁴ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 229.

werden en geen mogelijkheid tot weigeren hadden. In eerste instantie werd de vrouwen in het vooruitzicht gesteld dat ze na zes maanden werken in het bordeel in vrijheid gesteld zouden worden. Daarnaast zouden hun levensomstandigheden extreem verbeteren. Himmler was niet degene die die belofte in het vooruitzicht gesteld had. Hij schreef op 16 november 1942 aan Oswald Pohl dat er 'een stelletje gekken' waren die de vrouwen in vrijheidstelling beloofd hadden. Daar wilde hij echter niets van weten. Geen van die vrouwen kwam dan ook vrij na zes maanden.²⁵ Sterker nog, ze werden vaak teruggestuurd naar Ravensbrück waar ze vaak in hele slechte conditie aankwamen: (geslachts)ziek, slachtoffer van medische experimenten en vaak meerdere malen geaborteerd.²⁶

De selectie van de vrouwen in Ravensbrück verliep volgens een gevangene als volgt: "Im Revier des FKL [Frauen Konzentrationslagern – NW] wurden sie nackt vorgeführt und von den SS-Offizieren klassifiziert. Natürlich ging das nicht ohne eine Flut von gemeinsten Witzeleien vor sich. Die Häftlinge mußten ihre 'Eignung' durch die Wiedergabe ihrer 'Erlebnisse' nachweisen. Je nach Beschaffenheit und persönlichem Geschmack der Mädchenhändler in SS-Uniform gingen die frauen dann in die verschiedenen Bordelle."²⁷

Margarethe W. die gevangen zat in het strafblok van Ravensbrück, vertelde dat op een bepaald moment de vrouwelijke gevangenen naar buiten moesten en op een rij moesten gaan staan. Een aantal vrouwen werden uitgekozen en moesten meekomen. Daar moesten ze zich uitkleden en werden nader bekeken door een aantal SS-ers waaronder ook de reeds eerder geciteerde Schiedlausky. Deze Schiedlausky vroeg zich hardop af of ze 'Das Gerippe', het skelet, wijzend op Margarethe W., ook mee wilden nemen. Daarop werd geantwoord dat ze '...gut gebaut [ist – NW], die füttern wir uns wieder zurecht.'²⁸ En zo kwam zij ongevraagd terecht in het bordeel van Buchenwald. Ook een andere getuige, Frau B., vertelde na de oorlog dat haar nummer opgeroepen werd en dat ze zich moest melden. Ze werd naar het bordeel gebracht en had geen enkel idee wat haar te wachten stond.²⁹ Over keuzevrijheid is in dit verband dan ook lastig te spreken. Zoals Wendy Jo Gertjejanssen stelt 'neither of these choices are really choices'.³⁰ Ook Herman Langbein stelt dat 'It was not possible for an inmate to volunteer for any job or to refuse to accept a position that he was ordered to fill. He was ordered what to do. An inmate's refusal to obey an order was cause for the harshest punishment.'³¹

3.4 Na de selectie

Als de vrouwen eenmaal geselecteerd waren, werden ze naar de kampen getransporteerd waar ze te werk gesteld werden. Volgens Antonia Bruha, voormalig bewoonster en verpleegster van Ravensbrück, werden de meisjes vlak voor vertrek naar een operatiezaal geroepen. Daar gingen dan hordes SS-mannen naar binnen. Toen de meisjes naar buiten kwamen, verklaarden ze aan Antonia

²⁵ Ibidem, 233.

²⁶ Frauenkonzentrationslager Ravensbrück, www.ravensbrueck.de, bezocht op 12 juni 2008.

²⁷ Geciteerd in: Paul, *Zwangsprostitution*, 34.

²⁸ Reinhold Kassig, Christa Paul, 'Häftlingsbordelle in deutschen KZs', *Emma* (1992) 32-37, aldaar 34.

²⁹ Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 233.

³⁰ Ibidem, 234.

³¹ Herman Langbein, *People in Auschwitz*, (Chapel Hill, 2004) 145.

Bruha dat ze 'uitgeprobeerd' waren...³² Bij aankomst in de kampen werden de vrouwen in de ziekenzaal door kampartsen onderzocht. Als ze gezond bevonden waren, werden ze 'klaargestoomd' voor het leven als prostituee. Ze kregen extra voedsel om op gewicht te komen. Ze werden onder de hoogtezon gezet om een kleurtje te krijgen en uiteindelijk werden ze zelfs mooi aangekleed met de duurste kleding en spullen afkomstig uit de in beslag genomen koffers van de vrouwelijke gevangenen uit het kamp.

Daarna kwamen de vrouwen in de speciale bordeelbarak terecht. Deze barakken bevonden zich vaak in de buurt van de hoofdingang, zoals bijvoorbeeld in Mauthausen. Het was van het grootste belang dat de bordeelbarak echter niet voor iedereen zichtbaar was. Er werd in een schrijven aan de kampleiding van een aantal kampen de nadruk gelegd op het feit dat er bij de bouw van de bordelen rekening mee gehouden moest worden dat de barak buiten het zicht gezet moest worden. Daarnaast mocht het bordeel tijdens kampinspecties niet getoond worden en mocht er, zonder uitdrukkelijke toestemming van de Himmler niet over gesproken worden.³³ Met andere woorden, de bordelen moesten voor de buitenwereld geheim blijven.

De vraag wat de reden voor die strikte geheimhouding en anonimiteit zou kunnen zijn blijft in de literatuur onbeantwoord. De bordelen waren er op bevel van Himmler gekomen. Hij was de Reichsführer-SS en bekleedde daarmee een van de hoogste functies binnen het Rijk. Het lijkt daarom geen mogelijkheid dat de bordelen geheim moesten blijven omdat hogergeplaatste personen er niet vanaf mochten weten. Wellicht was een reden dat in de bordelen de rassenwetten regelmatig overtreden werden en men wilde vermijden dat dat tijdens de inspecties aan het licht zou komen. Als dat aan het licht zou komen, zou wellicht de kampleiding in verlegenheid gebracht kunnen worden.. Een andere reden voor de geheimhouding zou kunnen zijn dat Himmler wilde voorkomen dat hij kritiek zou krijgen dat hij de gevangenen 'te goed' zou behandelen. De vrouwen werden over het algemeen goed verzorgd en netjes aangekleed en zij stonden ter beschikking van de gevangenen. Wellicht zouden mensen die het kamp inspecteerden dit zien als een té goede behandeling van de gevangenen.

3.5 Inrichting van de bordeelbarak

Max Oswald Beulig was van januari 1944 tot en met april 1945 de blokleader van het kampbordeel in Buchenwald. Hij verklaarde na de oorlog dat de vrouwen in het kampbordeel een slaapkamer moesten delen. In deze slaapkamer stonden twee bedden, een ladekast, een tafel, twee stoelen en er was een wasbak met stromend warm en koud water. De vrouwen hadden ieder een eigen 'werkkamer'. In deze kamer stond een chaise longue, een tafel, een stoel en was er tevens een bak met stromend warm en koud water. In de deur zaten grote kijkgaten zodat de bewakers de gevangenen in de gaten konden houden, eventuele gesprekken af konden luisteren of uit perversiteit door de gaten konden zien wat er gebeurde.³⁴

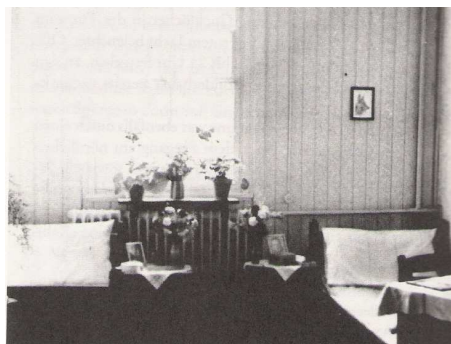
³² Ars, *Troostmeisjes*, 166; Niemeyer en Von der Tann, *Das große Schweigen*, 1995.

³³ Amesberger, *Sexualisierte gewalt*, 104.

³⁴ Gertje Janssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 235.

Dit beeld komt exact overeen met een afbeelding van een slaapvertrek in de bordeelbarak in Buchenwald. De getuigenis van Beulig en de foto komen echter niet uit dezelfde bron. Boven deze foto staat wel 'propaganda-fotografie'. Wellicht zullen de kamers er in werkelijkheid toch niet zo uit gezien hebben als blijkt uit de getuigenis van Beulig en onderstaande foto. Wellicht wilde men na de oorlog door middel van dergelijke foto's en verklaringen het beeld in stand houden dat de vrouwen goed verzorgd werden en dat ze er vrijwillig voor gekozen hadden in het bordeel te werken. Het is van belang deze getuigenis daarom wel in het juiste perspectief te zien en wellicht te nuanceren.

Een voorbeeld van zo'n genuanceerder beeld over de inrichting van de kamers geeft Baris Alakus. Volgens haar hadden de kamers waar de vrouwen moesten werken een wasgelegenheid met warm water en waren de kamers relatief hygiënisch. Volgens haar werd dat niet gedaan om de levensomstandigheden voor de prostituees te verbeteren maar juist om ziektes en de verspreiding daarvan te voorkomen. Daarom moesten de juiste hygiënische maatregelen genomen worden.³⁵ Alakus heeft het verder niet over bloemen op de kamer, banken, tafels en stoelen. Ze spreekt zelfs van 'relatief hygiënisch'. De beelden van de barakken voor gevangenen staan in ons geheugen gegrift en een kamer op de foto hieronder zou niet 'relatief hygiënisch' genoemd worden. Dat zijn eerder twee uitersten te noemen.

Bron: B. Alakus e.a., *Sex-zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern* (Wenen, 2006) 142.

3.6 Dagindeling van de prostituees

De vrouwen die in de kampbordelen werkzaam waren, deden overdag niet mee aan andere werkcommando's. Zij werden, volgens dezelfde getuigenis van Max Oswald Beulig, om 7.00 uur gewekt. De vrouwen moesten zich wassen en kregen ontbijt op hun kamer. Dit ontbijt bestond volgens Beulig uit koffie, brood en boter. Van 8.00 tot 9.00 uur deden de vrouwen aan een soort ochtendgymnastiek. Iedere ochtend werden de vrouwen na de gymnastiek medisch onderzocht. Daarna hadden de vrouwen tot 11.30 vrije tijd, dan werd de lunch gebracht. Die lunch bestond meestal uit groente, aardappels, soms een stukje vlees en fruit. Van 12.00 tot 14.00 uur moesten de vrouwen op hun eigen kamer blijven. Vervolgens werden ze van 14.00 tot 17.00 uur aan het werk gezet op de wasafdeling. Na het werk werden de vrouwen twee tot drie keer per week meegenomen voor een lange wandeling door het kamp. Vanaf 17.00 uur bereidden de vrouwen zich voor op het werk door zich te wassen en zich om te kleden. Tot juli of augustus 1944 was er in het bordeel van Buchenwald zelfs een kapper aanwezig die het haar van de meisjes deed. In de periode daarna

³⁵ Alakus, *Sex-Zwangsarbeit*, 162.

werden ze daarvoor zelf verantwoordelijk. Om 18.00 uur kregen de vrouwen nog een kop soep en andere keren een stukje worst en moesten daarna aan het werk.³⁶

Opvallend aan deze verklaring van Beulig is de wandeling die de vrouwen twee of drie keer per week onder begeleiding door het kamp maakten. Zoals eerder aangegeven was het de bedoeling dat de bordelen de arbeidsproductiviteit zouden verhogen en de verdeeldheid in het kamp zouden vergroten. Door de vrouwen te laten wandelen door het kamp, werden ze gezien door alle gevangenen. Dat kon enerzijds onder de mannelijke gevangenen, die bijna nooit vrouwen zagen, lust opwekken en wellicht dat ze, met die vrouwen in het vooruitzicht, nog harder hun best zouden doen. Anderzijds werd er door de wandelingen ook onzekerheid gezaaid. Vrouwelijke gevangenen wier echtgenotes tevens in het kamp zaten konden door het beeld van de vrouwen onzeker worden over het feit of hun echtgenoot ook naar het bordeel ging. Daarnaast konden dergelijke wandelingen ook de afgunst en tweedeling in het kamp tastbaar maken. Door de vrouwen te zien lopen waar je als mannelijke gevangene niet naartoe mag maar een andere geprivilegieerde gevangene wél, dan is het voorstelbaar dat dit verdeeldheid veroorzaakt. Dat was precies was de kampleiding wilde: liever onderlinge verdeeldheid dan gezamenlijke opstand tegen de SS.

Met betrekking tot het voedsel dat de vrouwen kregen, komt de verklaring van Beulig overeen met een *Lebensmittelliste* van 26 mei 1944 uit concentratiekamp Buchenwald. Deze lijst is na de oorlog gevonden en daarop stonden inderdaad de levensmiddelen die naar de prostituees gebracht werden. Volgens deze lijst bestond het ontbijt uit koffie, suiker, zout, magere melk, boter en brood. De lunch bestond uit vlees, aardappelen, kool, uien, knoflook en specerijen. De avondmaaltijd bestond uit thee, tarwe en magere melk.³⁷

3.7 De gang naar het bordeel

Als de vrouwen gegeten hadden moesten ze zich omkleden. Volgens Margarethe W., prostituee in Buchenwald, droegen de vrouwen een wijde rok, daaronder een klein slipje en een bh: 'Das war die Bekleidung im Puff.'³⁸ De meeste bordelen gingen rond 18.00 uur open. De vrouwen wachtten vanaf dat moment op hun klanten. Hun clientèle bestond slechts uit een beperkte groep gevangenen. In eerste instantie mochten alleen Duitse gevangenen naar het bordeel maar dat werd al snel uitgebreid naar mannen uit Spanje, Tsjechië, Polen, Frankrijk, Luxemburg, België, Groot-Brittannië, Noorwegen, Nederland en Italië. Het bordeel was uit rassen-overwegingen strikt verboden voor Russen en joden.³⁹ De nationaliteit van de mannen was slechts een randvoorwaarde. Alleen gevangenen die hiërarchisch gezien een hoge positie innamen kwamen in aanmerking voor een bezoek aan het bordeel.

Het is onvoorstelbaar dat in de meest afschuwelijke moordmachines ook ruimte gemaakt werd voor de bevrediging van seksuele behoeftes. Dat die behoeftes er bij veel 'gewone' gevangenen niet waren, blijkt tevens uit de dagboekcitaten van Louis Tas, die door Evelien Gans aangehaald worden in haar boek 'Jaap en Ischa Meijer'. Louis Tas zat gevangen in Bergen-Belsen en schreef in zijn

³⁶ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 245-246.

³⁷ Alakus, *Sex-Zwangsarbeit*, 154.

³⁸ Kassig, Paul, 'Häftlingsbordelle in deutschen KZs', 36.

³⁹ Alakus, *Sex-Zwangsarbeit* 158

dagboek:: 'Libido, seks, door eiwitgebrek onder nul' en 'Gebrek aan libido blijft de hele zomer "onrustbarend": ik kan niet eens meer een er. provoceren.'⁴⁰ Dat klinkt erg logisch, een ondervoed lichaam kan niet eens normaal functioneren, laat staan seksuele handelingen uitvoeren. Alleen de hiërarchisch hoger gepositioneerde gevangenen waren daartoe wel in staat omdat zij relatief goed gevoed waren.

Als men naar het bordeel wilde, moest een formulier ondertekend worden. Daarop moest de geboortedatum, gevangenenummer, werkcommando en de datum ingevuld worden. Een voorbeeld van dit formulier staat enkele regels hier linksonder. Dit formulier werd ter goedkeuring aan de Kampcommandant voorgelegd. Hij besliste of de aanvraag ingewilligd werd of niet. In principe mochten gevangenen ongeveer één keer per week naar het bordeel.⁴¹ Uit andere bronnen is gebleken dat dergelijke verzoeken niet altijd door de kampcommandant goedgekeurd hoefden te worden maar dat die verantwoordelijkheid tevens bij de *Blockälteste* kon liggen.⁴²

Als het bezoek aan het bordeel ingewilligd werd, kregen de mannen een datum toegewezen. Volgens Leo van Vasseem, een voormalige Nederlandse gevangene van Auschwitz, werden na het appel de namen genoemd en marcheerden zij onder het toeziend oog van de andere gevangenen naar het bordeel.⁴³ Eenmaal aangekomen in het bordeel werden zij toegevoegd aan de bezoekerslijsten. Elk gevangenengebied had een eigen lijst. Op die manier was snel te zien hoe vaak men het bordeel bezocht. Een afbeelding van zo'n lijst uit Mauthausen is rechtsonder te zien:

Bordellschein aus dem KZ Mauthausen

Besucherlisten des Häftlingsbordells im KZ Mauthausen

Bron: B. Alakus e.a., *Sex-zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern* (Wenen, 2006) 159 en 161.

Na de registratie moest de betaling voor het bezoek geregeld worden. De bevoorrechte groep gevangenen die in aanmerking kwam voor een bezoek aan het bordeel, kon volgens het al eerder genoemde premiesysteem waardebonnen verdienen tijdens de dagelijkse arbeid. Deze bonnen waren ieder 1,-RM waard en konden ingeleverd worden voor tabakswaaren, extra voedsel of voor een bezoek

⁴⁰ Evelien Gans, Jaap en Ischa Meijer: *een joodse geschiedenis* (Amsterdam, 2008) 317.

⁴¹ Alakus, *Sex-Zwangsarbeit*, 158-159.

⁴² Niemeyer en Von der Tann, *Das große Schweigen*, 1995.

⁴³ Stanislav Zámečník, *That was Dachau 1933-1945* (Parijs, 2004) 329.

aan het bordeel. De kosten voor een bordeelbezoek waren in eerste instantie 2,-RM. Daarvan was 0,45 RM voor de prostituee (dat werd overgemaakt op een soort kamprekening), 0,05 RM was voor de bewaker van het bordeel en de resterende 1,50 RM werd apart gelegd en was in principe bestemd voor het Rijk. Dit geld werd in de praktijk gebruikt voor het onderhoud van de bordeelbarak.⁴⁴ Van het geld dat voor de prostituee weggelegd zou zijn hebben ze nooit iets gezien.⁴⁵

Begin 1944 werden voor de gevangenen in het premiesysteem ook andere beloningen ingesteld. Voorbeelden daarvan waren bioscoopbezoek, muziekvoorstellingen en bokswedstrijden. Tegelijkertijd werd de prijs van het bordeelbezoek naar beneden geschroefd tot 1,- RM. Al deze nieuwe voorrechten en de vergemakkelijkte toegang tot het bordeel, waren onderdeel van het geïntensiverde premiesysteem.⁴⁶ Er moest, zeker toen de oorlog voortduurde, meer geproduceerd worden en men wilde op deze manier een bepaalde groep gevangenen extra motiveren om harder te gaan werken. Harder werken betekende meer waardebonnen en betekende dus meer vertier en een aangenameer leven.

Een onderwerp dat gerelateerd is aan de vraag wie het bordeel in het kamp bezocht is de vraag of de bewaking, SS-ers, dat ook deden. Daarover bestaat in de literatuur geen eenduidigheid. Volgens Christa Paul was er voor de SS-bewakers van de concentratiekampen een eigen bordeel in de omgeving van het kamp. In drie concentratiekampen waren er volgens Paul *naast* de bordelen voor gevangenen ook bordelen voor SS-ers. Dat was in Buchenwald, Mittelbau-Dora en Flossenbürg.⁴⁷ Amesberger voegt daar nog aan toe dat naar alle waarschijnlijkheid ook in de bordelen Mauthausen, Dachau en Auschwitz (I, II en III) de SS toegang had tot een bordeel.⁴⁸ Of dat het gevangenenbordeel was of een separaat SS-bordeel wordt daaruit niet geheel duidelijk.

Volgens Beulig bezocht de SS het gevangenenbordeel niet. Dat zou logisch zijn gezien het feit dat er in Buchenwald voor hen een separaat bordeel zou zijn. Maar volgens een gevangene van Mauthausen en de auteur Eugen Kogon, was de SS ondanks de strikte regels, toch regelmatig in het bordeel te vinden.⁴⁹ Ook volgens Dick Walda, 'de trompettist van Auschwitz', bezochten SS-officieren het bordeel buiten openingstijden. Dat moest natuurlijk geheim blijven gezien het feit dat de strikte rassenwetten daarmee overtreden werden.⁵⁰ Volgens David Hackett, schrijver van het boek 'The Buchenwald Report', hadden veel SS-vrouwen onderling een (seksuele) relatie met de mannen van de SS. Als de vrouwen echter niet konden en/of wilden, werden de prostituees van het bordeel vaak 's nachts nog gedwongen om seks te hebben met één of meerdere mannelijke SS-ers.⁵¹

Met enige zekerheid valt te concluderen dat de SS in concentratiekampen waar voor hen geen specifiek bordeel was, buiten de openingstijden met enige regelmaat te vinden waren in de bordelen

⁴⁴ Alakus, *Sex-Zwangsarbeit*, 155-156.

⁴⁵ Niemeyer en Von der Tann, *Das große Schweigen*, 1995.

⁴⁶ Alakus, *Sex-Zwangsarbeit*, 156.

⁴⁷ Paul, *Zwangsprostitution*, 106.

⁴⁸ Amesberger, *Sexualisierte Gewalt*, 100-101.

⁴⁹ Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 244.

⁵⁰ Lex van Weren, *Trompettist in Auschwitz: herinneringen van Lex van Weren* (Amsterdam, 1989) 86.

⁵¹ David Hackett, *The Buchenwald Report* (Oxford, 2005) 235.

voor gevangenen. Daarnaast kon de SS-bewaking altijd nog terecht in de bordelen die er in de nabijheid van het kamp waren.

3.8 Het bezoek

Na de registratie en betaling werd onderzocht of het geslachtsdeel van de man die de prostituee kwam bezoeken schoon en gezond was. Als dat het geval was, werden de mannen gedesinfecteerd.⁵² Daarna moesten ze plaatsnemen in de wachtkamer en werd iedere man een nummer toegewezen dat correspondeerde met de nummers op de deuren. De mannen kregen een kwartier om de daad te verrichten. Alleen de missionarishouding was toegestaan en onder andere daarop werd door de bewaking gecontroleerd middels het kijkgat in de deur.⁵³ Niet iedere man wilde in het kwartier echt seks met de prostituee, soms wilde hij liever even praten.⁵⁴ Na een kwartier ging er een bel en moesten de mannen weg om plaats te maken voor een nieuwe ronde.⁵⁵ De vrouwen kregen dan een paar minuten om zich te wassen met een *Kresollösung*, een desinfectiemiddel, en moesten dan weer klaar zijn voor de volgende.⁵⁶ Ondertussen werden ze door de kijkgaatjes in de deur in de gaten gehouden door de SS.

Over de vraag hoeveel mannen de vrouwen kregen per avond, verschillen de verhalen niet alleen tussen kampen maar ook onderling tussen vrouwen in hetzelfde bordeel. Als een prostituee door de bewaking in bescherming genomen werd, kon het zijn dat zij per avond minder mannen kreeg dan een andere vrouw in hetzelfde bordeel. Frau B. verklaarde bijvoorbeeld na de oorlog dat zij in het bordeel van concentratiekamp Mittelbau-Dora te werk gesteld was en dat zij daar door een kapo in bescherming werd genomen. Daardoor kreeg zij minder mannen dan haar 'collega's', die er per avond zeker zeven kregen. Avond aan avond.⁵⁷ In Neuengamme werkten zes vrouwen die samen ongeveer dertig tot vijfendertig mannen per avond kregen.⁵⁸ Dat betekende dat de vrouwen er vijf tot zes per persoon kregen. In Auschwitz blijkt uit twee verschillende bronnen ook dat de vrouwen ongeveer zes mannen per avond kregen.⁵⁹ Gerda Brendel, voormalig prostituee van het bordeel in Buchenwald, verklaarde in de documentaire 'Das große Schweigen' dat de seksuele handelingen triest, absurd en catastrofaal waren en dat de mens een machine werd.⁶⁰

Opvallend is het echter wel dat er in de literatuur niet tot nauwelijks gesproken wordt over het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Alleen Dick Walda schrijft in zijn boek 'De trompettist van Auschwitz' dat de mannen bij aankomst in het bordeel een voorbehoedsmiddel bij de bewaker moesten kopen. Die zat niet bij de prijs inbegrepen maar was wel verplicht. Volgens Walda werd door de kijkgaatjes gecontroleerd of die ook daadwerkelijk gebruikt werden.⁶¹ Op andere plaatsen is er

⁵² Alakus, *Sex-Zwangsarbeit*, 163.

⁵³ Laurence Rees, *Auschwitz* (Amsterdam, 2007) 205.

⁵⁴ Kassig, Paul, 'Häftlingsbordelle in deutschen KZs', 37.

⁵⁵ Niemeyer en Von der Tann, *Das große Schweigen*, 1995.

⁵⁶ Paul, *Zwangsprostitution*, 58.

⁵⁷ Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 239.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Onder andere : Van Weren, *Trompettist in Auschwitz*, 86; Ella Lingens-Reiner, *Prisoners of fear* (Londen, 1948) 104.

⁶⁰ Niemeyer en Von der Tann, *Das große Schweigen*, 1995.

⁶¹ Van Weren, *Trompettist in Auschwitz*, 86.

geen sprake van een dergelijke verwijzing. Wendy Jo Gertjejanssen stelt dat de SS geen voorbehoedsmiddelen of bescherming tegen geslachtsziektes verstrekten.⁶² Ook volgens Frau W., een voormalige prostituee uit Buchenwald, werd er geen enkel voorbehoedsmiddel verstrekt.⁶³ Er werd wel gesproken over spoelingen van melkzuur die de vrouwen gegeven werd om zwangerschap tegen te gaan.⁶⁴

Eenzijds werd het geslachtsdeel van de man gecontroleerd en gedesinfecteerd voordat ze het kamertje van de prostituee mochten betreden. Daarnaast werden de vrouwen elke morgen medisch gecontroleerd en moesten ze zich na de geslachtsgemeenschap grondig reinigen. Wellicht schatte men de kans dat met al die hygiënische voorzorgsmaatregelen iemand alsnog een geslachtsziekte zou krijgen erg klein in en werd een condoom als overbodig gezien.

Anderzijds is het juist ook voorstelbaar dat de angst voor geslachtsziektes in het kamp groot was gezien het feit dat de Duitsers juist de gevangenen die naar het bordeel mochten niet konden missen. Zij moesten immers zorgen voor de arbeid en de bewaking van de andere gevangenen. Geslachtszieke mannen zouden daarom ten koste gaan van zowel de arbeidsproductiviteit als de bewaking van en de rust binnen het kamp. Op basis daarvan zou ook gesteld kunnen worden dat een condoom juist nog extra bescherming tegen geslachtsziektes zou bieden en dat die daarom wel gebruikt moesten worden.

Toch valt uit de literatuur te concluderen dat in de kampbordelen naar alle waarschijnlijkheid geen condooms gebruikt werden. Condooms bieden echter niet alleen bescherming tegen geslachtsziektes maar ook tegen zwangerschap. De meeste vrouwen menstrueerden in het kamp niet meer en konden daarom ook niet meer zwanger raken. Voor de prostituees was dat niet het gevolg van ondervoeding zoals voor veel andere vrouwelijke gevangenen in het kamp. Voor hen kan de aanleiding daarvoor de stress vanwege het seksueel misbruik en de gevangenschap geweest zijn. Toch menstrueerden sommige prostituees nog wel omdat Frau W. spreekt over het feit dat als vrouwen ongesteld waren, zij niet hoefden te werken.⁶⁵ Voor hen was volgens haar naast de melkzuuroplossing die verstrekt werd de enige kans om zwangerschap te voorkomen na de geslachtsgemeenschap direct naar de bidet te gaan en 'je daar te wassen, te wassen en nog eens te wassen'.⁶⁶

Als een vrouw onverhoopt toch zwanger raakte, verschillen de verhalen over wat er met hen gebeurde. Max Oswald Beulig lijkt ook in dit geval een iets te positieve voorstelling van zaken te geven. Hij kende het verhaal van twee vrouwen die zwanger raakten en die allebei geaborteerd werden in het hospitaal. Ze werden daarna terug gebracht naar het bordeel en kregen twee weken rust.⁶⁷ Gebleken is echter dat zwangere vrouwen in Sachsenhausen vermoord werden⁶⁸ en ook Frau W. verklaarde dat er in haar bordeel een vrouw wel drie keer zwanger raakte en na de derde keer

⁶² Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 237.

⁶³ Paul, *Zwangsprostitution*, 56.

⁶⁴ Kassig, Paul, 'Häftlingsbordelle in deutschen KZs', 36.

⁶⁵ Paul, *Zwangsprostitution*, 56.

⁶⁶ Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 237.

⁶⁷ Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 237-238.

⁶⁸ Paul, *Zwangsprostitution*, 62.

nooit meer terug kwam.⁶⁹ Tot slot heeft ook Erika Buchmann, *Blockälteste des Strafblocks* van Ravensbrück, verklaard dat vrouwen die uit bordelen teruggestuurd werden naar Ravensbrück in het strafblok terecht kwamen. Als de vrouwen die daar zaten inderdaad geslachtsziek of zwanger waren, werden ze vanuit Ravensbrück op vernietigingstransport gesteld.⁷⁰

3.9 Nederland

Nederland had het enige officiële SS-concentratiekamp buiten Duitsland en het door Duitsland geannexeerde gebied: kamp Vught. Dit kamp stond onder directe leiding van de SS. Op 13 januari 1943 arriveerden de eerste gevangenen uit Amersfoort in kamp Vught.⁷¹ De beslissing voor de bouw van het kamp werd in de tweede helft van 1942 genomen toen Hanns Albin Rauter, *Höhere SS- und Polizeiführer*, Heinrich Himmler kon overtuigen van de noodzaak een dergelijk kamp op Nederlands grondgebied te bouwen.⁷² Op dat moment werden de eerste bordelen in andere concentratiekampen geopend. Het bevel van Himmler om in alle concentratiekampen bordelen op te richten was immers in juni 1941 al uitgevaardigd.

Op basis van bovenstaande gegevens zou het voor de hand liggen om daaruit te concluderen dat ook in kamp Vught een bordeel meegenomen werd in de bouwplannen. Bij het begin van de bouw was immers al duidelijk dat dat bordeel er zou moeten komen. Het lijkt echter alsof dat bij de bouw niet gebeurd is. David Koker schreef op 16 augustus 1943: '...dat er nu in [blok] 1b werkelijk een Puff [bordeel] schijnt te komen. We maken er allemaal grapjes mee. De kern: het wordt verplicht. En de SS zal ons dwingen. De Kapo's schijnen niet te gaan. Want ze zeggen: men doet het om ons van het FKL [vrouwenblok – NW] af te leiden.'⁷³ Het is opvallend dat de bouw van het bordeel pas in augustus 1943 van start gegaan is, en niet inbegrepen was in de bouw van het gehele kamp. In de literatuur is verder ook niet tot nauwelijks iets bekend over het bordeel in Vught. Het lijkt echter een feit dat na het ontslag van de beruchte kampcommandant Karl Walter Chmielewski in oktober 1943 het bordeel nooit in werking is getreden.

In het boek 'Lichaamsbuit', geschreven door Ted Schouten, komt een citaat voor over de inrichting van het bordeel in Vught. Daarbij moet echter opgemerkt worden dat de auteur van dit boek meent een nauwkeurig relaas geschreven te hebben over gedwongen seks tijdens de Tweede Wereldoorlog. In zijn boek komen echter talloze citaten voor zonder annotatie. Uit contact met hem is gebleken dat hij deze kritiek op zijn boek niet deelt omdat hij een literatuurlijst opgesteld had. Toch kon ook hij me niet meer vertellen waar het volgende citaat vandaan kwam:

Aan het einde van de barak is 'n dubbele deur ingezet. Dan komt men in het portaal, waarachter een lange gang met aan weerskanten deuren. De eerste deur links is de

⁶⁹ Gertje Janssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 237.

⁷⁰ Christa Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung: "asoziale" Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn, 2001) 199.

⁷¹ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom II* (Den Haag, 1965) 385.

⁷² Hans de Vries, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch bei Vught: "streng und gerecht"?', in: *Terror im Westen: Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg 1940-1945* (Berlijn, 2004) 199.

⁷³ David Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam, 1977) 157.

*wachtkamer, met daarnaast wasgelegenheid en closets. De eerste deur rechts geeft toegang tot de dokterskamer voor onderzoek. De andere deuren geven alle toegang tot de kleine kamertjes, met hoog in de muur kleine raampjes. Geheel achterin is het dagverblijf, de slaapzaal, de badkamer enzovoort voor de toekomstige bewoonsters. Dat is het hele bordeel.*⁷⁴

De medewerkers van het Herinneringscentrum Kamp Vught zijn er na een lange zoektocht achtergekomen dat dit citaat komt uit het boek 'De hel op de Vughtse heide' uit 1945.⁷⁵ Het komt overeen met de inrichting en de faciliteiten in andere bordelen in concentratiekampen. De lange gang met kamers, de onderzoeksruimte en de wasgelegenheid voor de vrouwen. Alleen de gevangenen die langer dan een jaar in Kamp Vught verbleven en goed gedrag vertoonden zouden volgende de auteur recht hebben op een bon voor een bezoek aan het bordeel.⁷⁶

Daarnaast werd in hetzelfde deel van het boek aangegeven dat het achterste gedeelte van barak 1 omgebouwd werd tot een bordeel.⁷⁷ Dat komt overeen met de plaatsbepaling van David Koker die spreekt over barak 1b. Volgens de auteur, 'No. 469', was er door de bouw van het bordeel veel onrust ontstaan. Er werd door de gevangenen naar verklaringen gezocht voor de bouw van het bordeel. Volgens een andere gevangene ging het Rode Kruis fel tegen de komst van het bordeel in.⁷⁸ Met de bouw van het bordeel was het *Fachkommando* belast bestaande uit timmerlieden en metselaars. Volgens de auteur saboteerde dit commando de bouw van het bordeel en werd daarmee gestraft door tot 's avonds laat door te moeten werken. De auteur vraagt zich in zijn boek dan ook af waarom er zoveel haast is bij de bouw van het bordeel.⁷⁹

Volgens 'No. 469' viel het moment waarop het bordeel af was samen met de arrestatie en het ontslag van de kampcommandant Chmielewski.⁸⁰ Toch is het bordeel door de opvolger van Chmielewski, Adam Grünwald, nooit in gebruik genomen. Ondanks het feit dat het een bevel van Himmler was om bordelen te installeren en in gebruik te nemen. Adam Grünwald kon naar alle waarschijnlijkheid niet op eigen houtje beslissen dat het bordeel er niet hoefde te komen. Een verklaring daarvoor is echter nergens terug te vinden en ook bij de medewerkers van Herinneringscentrum Kamp Vught niet bekend.

Daarnaast is er een leemte in de informatie over seksueel geweld tegen vrouwen in het Nederlandse concentratiekamp Vught. Dat er in het kamp hoe dan ook sprake geweest moet zijn van seksueel geweld buiten de officiële noemer van het 'kampbordeel', lijkt toch waarschijnlijk. In de Amerikaanse krant 'The New York Times' wordt op 13 november 1944 een verslag geplaatst van de

⁷⁴ Ted Schouten, *Lichaamsbuit: gedwongen seks tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 1995) 50.

⁷⁵ No. 469, *De hel op de Vughtse heide* (Utrecht, 1945) 119.

⁷⁶ No. 469, *De hel op de Vughtse heide*, 119.

⁷⁷ Ibidem, 118.

⁷⁸ A.A. de Langen, *Overleven* (Veenendaal, 1992) 33.

⁷⁹ No. 469, *De hel op de Vughtse heide*, 118-119.

⁸⁰ Ibidem, 119.

bevrijding van Vught door Amerikaanse soldaten. Daarin werd geschreven dat 'Violation of young Jewish women by prison wardens was a common occurrence.'⁸¹

Tot besluit

In dit hoofdstuk zijn de bordelen in de diverse concentratiekampen aan de orde gekomen. Heinrich Himmler, *Reichsführer-SS*, gaf in juni 1941 de opdracht om in alle concentratiekampen bordelen op te richten. De bordelen moesten verschillende doeleinden dienen: homoseksualiteit moest tegengegaan worden, er moest onderlinge verdeeldheid in het kamp gezaaid worden zodat de gevangenen niet gezamenlijk in opstand zouden komen, de arbeidsproductiviteit moest gestimuleerd worden en bordeelbezoek werd als beloning in het vooruitzicht gesteld en tenslotte hoopte de SS tijdens bordeelbezoek geheime informatie op te vangen.

Vervolgens zijn alle facetten van het bordeelleven uiteengezet. De bordelen waren bedoeld voor een bevoorrechte en specifieke groep mannelijke gevangenen. Zij konden waardebonnen verdienen al naar gelang hun arbeidsprestatie. Met deze bonnen kon onder andere bordeelbezoek betaald worden. De vrouwen die in de bordelen werkten, kwamen met uitzondering van het bordeel in Auschwitz, uit het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück. Er zijn getuigenissen dat vrouwen zich daar min of meer vrijwillig hebben aangemeld om te overleven maar er zijn ook genoeg andere vrouwen wier nummer opgeroepen werd of die gekozen werden uit een rij. Allen werden in ieder geval gedwongen hun lichaam te geven aan de mannelijke gevangenen, gemiddeld aan zo'n vijf tot acht per avond.

Ten opzichte van andere gevangenen werden de vrouwen goed verzorgd. Ze kregen het SS-rantsoen aan voedsel, ze kregen mooie kleren en hoefden overdag niet te weken in andere werkcommando's. Overdag deden de vrouwen niet veel, hetgeen in het kamp onder met name vrouwelijke gevangenen voor afgunst en jaloezie zorgde. Prostituees stonden dan ook verre van goed in aanzien. Toch moet niet onderschat worden dat deze vrouwen weinig tot geen keuze hadden. Ook de impact die het heeft om avond aan avond verkracht te worden door minstens acht mannen in een tijdsbestek van twee uur moet enorm geweest. Bijna geen enkele van deze vrouwen heeft na de oorlog een normaal leven kunnen leiden, normaal lief kunnen hebben en normale seksuele omgang kunnen hebben.

⁸¹ The New York Times, 'Foe out nurseries inside death camp', Monday November 13 1944, 3.

Hoofdstuk 4

Wehrmachtbordelen

In dit vierde en laatste hoofdstuk zal aandacht besteed worden aan de Wehrmachtbordelen. Dat is een zeer omvangrijk onderwerp gezien het feit dat er naar schatting in 1942 al vijfhonderd bordelen ingericht waren voor de Wehrmacht.¹ Het gaat ook om een geheel andere vorm van prostitutie dan we gezien hebben in hoofdstuk 3. De Wehrmachtbordelen lagen verspreid door heel Europa aangezien de Wehrmacht door heel Europa gestationeerd was. In dit hoofdstuk zal eerst in algemene zin besproken worden wat de relatie is tussen mannen, oorlog en seks. Vervolgens zal ingegaan worden op de Duitse ideeën achter het systeem der Wehrmachtbordelen en tenslotte zal de situatie in Nederland als voorbeeld genomen worden om een beeld te geven van zo'n systeem.

4.1 Mannen, oorlog en seks

Van oudsher is de relatie tussen mannen, oorlog en seks zeer problematisch geweest, in zoverre dat oorlog bijna altijd gepaard is gegaan met seksueel geweld tegen vrouwen. Dit varieert van massale verkrachting van vrouwen tot bordelen voor militairen waarin vrouwen stelselmatig misbruikt werden. Al in de Romeinse tijd werden gevangene slavinnen te werk gesteld in de bordelen die met elk Romeins leger meereisde.²

Meer recentere vormen van legerprostitutie waren bijvoorbeeld te vinden in Vietnam waar de Amerikanen een aantal bordelen inrichtten op basiskampen. Deze bordelen waren bedoeld voor de Amerikaanse militairen en werden ook wel 'Sin Cities' of 'Disneylands' genoemd. De vrouwen in deze bordelen waren Vietnamese meisjes die hun familie en huis kwijtgeraakt waren in de oorlog en die hun borsten ingespoten kregen met siliconen.³ In de 20^e eeuw zijn er niet alleen voorbeelden van dergelijke bordelen maar ook van massale (groeps)verkrachtingen door militairen.

Volgens de auteur Brigitte Ars was de Eerste Wereldoorlog de eerste oorlog waarin een land doelbewust verkrachting als wapen inzette.⁴ Overal waar militairen kwamen, werd een spoor van verkrachting en seksueel geweld achtergelaten. Pakistaanse mannen verkrachtten in 1971 in nog geen negen maanden tijd meer dan 200.000 Bengaalse vrouwen. Bangladesh, een land waar kuisheid de norm was en er voor deze vrouwen daarna geen plaats meer was in de maatschappij.⁵ Heel recent is hetzelfde gebeurd tijdens de Balkan-oorlog. Het martelen en misbruiken van Joegoslavische vrouwen door Servische mannen in 1991 had als doel de vijand in zijn diepste ziel te raken, de vijand te demoraliseren, families te verwoesten en tweedeling en angst te zaaien.⁶ Gruwelijke verhalen van vrouwen die per dag wel dertig tot veertig keer verkracht werden waren

¹ Seidler, *Prostitution*, 186.

² Ars, *Troostmeisjes*, 158.

³ Ibidem, 153.

⁴ Ibidem, 156.

⁵ Ibidem.

⁶ Admira Foundation, *Speaking of War*, 8.

eerder regel dan uitzondering.⁷ Een ander voorbeeld van de verbintenis tussen mannen, geweld en seks was de Falkland oorlog van 1982. Britse soldaten die onderweg waren naar de Falkland eilanden werden op het schip blootgesteld aan gewelddadige pornofilms. Het laten zien van dergelijke films zou de agressie voor de te voeren strijd aanwakkeren, een methode die in 1971 ook al werd toegepast bij Pakistaanse soldaten die naar Bangladesh gestuurd werden.⁸

Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakte het Japanse keizerlijk leger gebruik van het systeem van de 'troostmeisjes'. In de praktijk hebben zij niemand getroost maar waren zij de seksslavinnen van de soldaten van het Japanse leger. Pas in de jaren negentig werd er voor de eerste maal gesproken over het feit dat het een dergelijk systeem bestaan heeft en dat het Japanse leger op massale schaal jonge vrouwen en meisjes heeft verkracht. Naar schattig gaat het in totaal om tussen 200.000 en 400.000 vrouwen afkomstig uit Korea, Indonesië, Nederland, China, de Filippijnen en wellicht nog andere landen. Vandaag de dag moeten deze vrouwen nog steeds strijden voor tegemoetkoming en zelfs voor erkenning hetgeen hen is aangedaan.⁹

Militairen op missie en de drang naar seksuele overheersing lijken een onlosmakelijke combinatie. Zoals Susan Brownmiller het stelt dat: '[verkrachting – NW] inherent is aan de aard van iedere institutie waarin mannen worden afgezonderd van vrouwen – en waarin zij bovendien de beschikking krijgen over de extra macht van een wapen – dat het surplus aan macht wordt aangewend tegen alle vrouwen'.¹⁰ Volgens de historicus George Hicks, die Jolande Withuis in haar boek 'De jurk van de kosmonaute' aanhaalt, is seks een noodzakelijke uitlaatklep voor militaire stress. Daarbij is de seks plezierig en effectief ongeacht het feit of de militair een prostituee bezoekt ofwel een vrouw verkracht.¹¹

Volgens Brigitte Ars hebben militairen seks nodig om hun gedachten (weliswaar kortstondig) af te leiden van de strijd. De dood ligt altijd op de loer en het gevoel 'nog één keer lust en liefde te voelen als de dood nabij is' komt in veel getuigenissen van militairen in een willekeurige oorlogssituatie voorbij.¹² De filosoof Nietzsche, een van de grote inspiratiebronnen van het fascisme, stelde al dat de mannen getraind moesten worden en de vrouw voor de ontspanning van de strijder.¹³

4.2 Wehrmachtbordelen: waarom en wanneer?

In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog waren er nog geen speciale bordelen voor de Wehrmacht. Als militairen een bezoek wilden brengen aan een prostituee moesten zij gebruik maken van het 'gewone' Duitse systeem van streng gereguleerde en gecontroleerde bordelen.¹⁴ Gezien het feit dat het leger langzamerhand in staat van paraatheid gebracht werd, vond de legerleiding dat er

⁷ Ibidem, 19.

⁸ Ars, *Troostmeisjes*, 155-56.

⁹ Ibidem, 11.

¹⁰ Susan Brownmiller, *Tegen haar wil: mannen, vrouwen en verkrachting*, (Baarn, 1989) 60.

¹¹ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 50.

¹² Ars, *Troostmeisjes*, 154.

¹³ Ibidem, 160.

¹⁴ Seidler, *Prostitution*, 145.

een oplossing moest komen voor de seksuele driften van de mannen. Door de bezoeken aan het reguliere circuit was de kans op een geslachtsziekte namelijk aanzienlijk. Al in februari 1936 werd aan de bel getrokken dat de installatie van goed gecontroleerde bordelen speciaal voor de Wehrmacht een 'urgente noodzakelijkheid' was.¹⁵

Uiteindelijk werd het echte bevel voor de oprichting van Wehrmachtbordelen acht dagen na de inval in Polen, op 9 september 1939, gegeven door de Minister van Binnenlandse Zaken.¹⁶ Een andere bron stelt dat op die dag *SS-Obergruppenführer* Reinhard Heydrich extra maatregelen aankondigde om (niet gereguleerde en gecontroleerde) straatprostitutie harder aan te pakken. De politie kreeg ruimere bevoegdheden om alle van prostitutie verdachte vrouwen op te pakken en te onderwerpen aan een medisch onderzoek. Dit gold voor alle gebieden die onder het Duitse Rijk vielen, met uitzondering van de protectoraten Bohemen en Moravië.¹⁷ Zijn bevel trad op 16 juni 1940 in werking.

Beide bronnen, waarin gesproken wordt over een andere gebeurtenis op 9 september 1939 zijn goede en betrouwbare bronnen. Het zou wellicht een mogelijkheid zijn dat op 9 september 1939 zowel maatregelen getroffen werden voor de oprichting van Wehrmachtbordelen in de bezette gebieden (op dat moment alleen nog Polen) als voor de aanscherping van de maatregelen aangaande 'vrije prostitutie'.

De achterliggende redenen die in de literatuur voor de oprichting van Wehrmachtbordelen gegeven worden zijn zeer divers. Op sommige punten zijn daarin overeenkomsten te zien met de motieven voor de oprichting van de bordelen in concentratiekampen zoals beschreven in hoofdstuk 3. Een eerste reden voor de oprichting was het idee dat seks ervoor zorgde dat de moraal van de militairen goed bleef en dat seksuele ontlasting bijdroeg aan de capaciteit en kwaliteit van het vechten.¹⁸ Ook Hitler onderschreef die gedachte, seksuele activiteit was van essentieel belang voor militaire prestaties, ook wel *Sexualnot* genoemd.¹⁹

Ten tweede was de angst voor geslachtsziekten enorm groot. Dat was enerzijds de reden om de reeds gereguleerde prostitutie nog harder aan te pakken. Anderzijds werden de Wehrmachtbordelen, die extreem goed onderzocht en in de gaten gehouden werden, gezien als plaats waar militairen zodoende veilige seks konden hebben. Geslachtsziekten waren (en zijn) voor een leger een van de grootste tegenstanders en moesten kosten wat kosten voorkomen zien te worden door de oprichting van het Wehrmachtbordeel.²⁰ De verscherping van de maatregelen aangaande vrouwen die verdacht werden van prostitutie en verplicht onderworpen konden worden aan een medisch onderzoek is ook vanuit die angst ingegeven. Als bleek dat een opgepakte vrouw inderdaad geslachtsziek was, moest zij de kosten voor het onderzoek zelf betalen. Als de vrouw niet geslachtsziek was, draaide de lokale overheid voor de kosten op. Daarnaast waren artsen verplicht

¹⁵ Timm, 'Sex with a purpose', 238.

¹⁶ Ibidem, 247.

¹⁷ Gertje Janssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 169.

¹⁸ Timm, 'Sex with a purpose', 227.

¹⁹ Kjersti Ericsson, Eva Simonsen (ed.), *Children of World War II: the hidden enemy legacy* (Oxford, 2005) 173.

²⁰ Gertje Janssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 167.

vrouwen aan te geven waarvan ze wisten dat zij werkzaam waren als prostitutie én geslachtsziek waren.²¹

Naast de verbetering van de vechtcapaciteit en het voorkomen van geslachtsziektes, werden de Wehrmachtbordelen opgericht vanuit de heersende gedachte dat militairen seks nodig hadden als noodzakelijke uitlaatklep. Seks is onontkoombaar en militairen zijn niet in bedwang te houden. Een verbod op prostitutie heeft dan ook geen enkele zin.²² Dat met name aan het oostfront die noodzakelijke uitlaatklep ook gezocht werd door vrouwen te verkrachten, blijkt uit vele getuigenissen. Een voorbeeld is het verhaal van de joodse, toen achttienjarige, Etta Koeznetsova die onder toezicht oog van haar moeder aan een stoel werd vastgebonden. Op die stoel werd ze eerst gemarteld en daarna meerdere malen verkracht. Of een ander Pools tienermeisje dat op een kerkhof werd verkracht door twee SS-ers.²³

Toch stelt Wendy Jo Gertjejanssen in haar dissertatie dat de verkrachtingen geen reden waren voor de oprichting van Wehrmachtbordelen. Volgens haar zijn er inderdaad talloze getuigenissen zoals bovenstaande voorbeelden die Susan Brownmiller heeft gehaald uit 'The Black Book of Polish Jewry'. Er zijn echter nauwelijks tot geen Duitse documenten die de link tussen verkrachting en Wehrmachtbordelen bevestigen. Sterker nog, er zijn nauwelijks documenten over de Duitse verkrachtingen in het oosten. Gertjejanssen concludeert daaruit dat de verkrachtingen die plaatsvonden voor de Duitse overheid geen reden tot zorg waren. Blijkbaar accepteerde of tolereerde de regering dit gedrag omdat ook over eventuele aangiftes en/of rechtspraak niets bekend is. Aangezien het voor de overheid nauwelijks tot geen onderwerp van bezorgdheid was, zal het volgens haar dan ook geen motief zijn voor de oprichting van Wehrmachtbordelen.²⁴ De voorbeelden van de verkrachtingen die plaatsvonden zijn wel weer bewijs van het uitgangspunt dat seks en militairen essentieel met elkaar verbonden zijn.

Een motief dat zeer zeker wél ten grondslag lag aan de oprichting van de Wehrmachtbordelen is het argument dat we ook bij de bordelen in concentratiekampen terug gezien hebben: 'homophobia'.²⁵ Voor Himmler was met name het leger de plaats waar homoseksualiteit zich, gezien de haast volledige afwezigheid van vrouwen, goed kon ontpoppen. In het leger, voornamelijk bestaande uit gerespecteerde Duitse Arische mannen, moest homoseksualiteit te allen tijde voorkomen worden. Tenslotte was ook de angst dat bij een gebrek aan speciaal ingerichte bordelen voor de Wehrmacht liefdesrelaties konden ontstaan tussen militairen en vrouwen op de plaats waar zij gestationeerd waren. Dat zou namelijk als negatief neveneffect kunnen hebben dat deze vrouwen ingezet werden als spionnen en van hun Duitse liefde de militaire plannen wilden ontrafelen.²⁶ Ook dat moest met de Wehrmachtbordelen voorkomen worden.

²¹ Ibidem, 212.

²² Ibidem, 159 ; Seidler, *Prostitution*, 137.

²³ Brownmiller, *Tegen haar wil*, 47-49.

²⁴ Gertjejanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 160.

²⁵ Ibidem, 162.

²⁶ Ibidem, 165.

Alle motieven voor de oprichting van de Wehrmachtbordelen zijn gebaseerd op het behoud van het 'ras', met andere woorden op basis van het gezond houden van het Arische ras.²⁷ De verbetering van de vechtcapaciteit, de bescherming tegen geslachtsziektes, de angst voor spionnen en met name bescherming tegen de 'ziekte' homoseksualiteit zijn allemaal motieven in het kader van het behoud van het Duitse ras.

In hoofdstuk 3 zijn de volgende motieven voor de oprichting van bordelen in concentratiekampen genoemd: het tegengaan van homoseksualiteit, als beloning om de arbeidsproductiviteit te verhogen, om informatie op te vangen tijdens bordeelbezoeken en tenslotte om tweedeling in het kamp te veroorzaken. Deze factoren die een rol spelen komen slechts op enkele punten overeen met de motieven voor de oprichting van de Wehrmachtbordelen. In de concentratiekampen werden de bordelen ingezet als instrument om informatie in te winnen en aan het front werden de bordelen juist ingezet als instrument om het inwinnen van informatie te voorkomen. Een opvallende tegenstelling die tegelijkertijd in elkaars verlengde liggend een eenduidig motief vormen: in bordelen wordt informatie uitgewisseld en dat moest ofwel voorkomen ofwel gebruikt worden.

Een andere interessante vergelijking is het doel dat de bordelen in de concentratiekampen onder andere diende: verhoging van de arbeidsproductiviteit. Bordeelbezoek werd bij goed gedrag in het vooruitzicht gesteld om de inzet te vergroten. Nu werkte dat systeem bij de Wehrmacht niet hetzelfde, bordeelbezoek was immers geen beloning omdat militairen vrije toegang tot het bordeel hadden. Het element van verhoging van de arbeidsproductiviteit gaat echter in zekere zin wel op. De arbeidsinzet van militairen is het leveren van gevechten en om die capaciteiten te verbeteren, zo hebben we hiervoor gezien, vond zelfs Hitler dat seks essentieel was. Zowel de bordelen in de concentratiekampen als de Wehrmachtbordelen werden derhalve opgericht om de arbeidsproductiviteit te verhogen.

Gezien het feit dat deze bordelen eerder bestonden dan de bordelen in concentratiekampen vormden de Wehrmachtbordelen het begin van de institutionalisering van de noodzakelijke seksuele uitlaatklep voor mannen. Dat dit geheel inging tegen het voorgestelde beleid in de jaren dertig en met name tegen de geuite propaganda ten tijde van de machtsovername van 1933 door Hitler, moge inmiddels duidelijk zijn. Tijdens de oorlog hadden de Duitsers uiteindelijk de beschikking over minimaal 569 bordelen voor de militairen waar in totaal zeker 50.000 vrouwen 'gewerkt' moeten hebben.²⁸

4.3 Wehrmachtbordelen in de praktijk

Gezien het feit dat de strijd zich zowel in oostelijke als westelijke richting voltrok, werden zowel in het oosten als het westen Wehrmachtbordelen opgericht. In de zeer beperkte literatuur die er beschikbaar is over dit onderwerp wordt er wel onderscheid gemaakt tussen de bordelen in het oosten en het westen. Dat wordt in de literatuur met name ingegeven door het verschil in Duitse instelling tussen oost en west. In het oosten woonden inferieure rassen, in het westen (Frankrijk, België, Nederland)

²⁷ Ibidem, 159 ; Seidler, *Prostitution*, 137.

²⁸ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 169.

woonden de Germaanse rassen. Vanuit die beleving wordt in de literatuur met name in grofheid en verkrachtingen cq. gedwongen prostitutie een onderscheid gemaakt.

Tussen het oosten en westen was er ook een praktisch verschil in de oprichting van de bordelen. In het westen bestonden in de meeste landen al bordelen, deze konden 'gewoon' overgenomen worden en daarmee was de realisering van Wehrmachtbordelen in het westen al snel een feit. Op 1 juli 1940 werd het bevel uitgevaardigd om de reeds bestaande bordelen in Frankrijk over te nemen.²⁹ In het oosten lag dat anders. In landen zoals de Sovjet Unie was prostitutie te strengste verboden. Ook in veel andere landen die de Duitsers aandeden op hun tocht richting het oosten bestonden geen (officiële) bordelen. Die konden ook niet overgenomen worden zoals in Frankrijk en moesten daarom nieuw gerealiseerd worden, hetgeen veel praktische problemen opleverde. Daarom duurde het langer voordat een systeem tot stand kwam in het oosten.³⁰

Het is niet de bedoeling in de rest van deze paragraaf het constante onderscheid te maken tussen het oosten en het westen. In de vastgelegde praktijk en de gang van zaken in het bordeel waren er tussen oost en west weinig verschillen. De verschillen komen alleen naar voren in de werving en rekrutering van de vrouwen. Er kan vanuit gegaan worden dat het onderstaande, mits anders vermeld, zowel gold voor de bordelen in het oosten als in het westen.

Wehrmachtbordelen waren er op vele plaatsen. Bijvoorbeeld in grote steden zoals Parijs. Alleen al in de Franse hoofdstad waren er negentien bordelen voor de Wehrmacht en nog eens tien in de buitenwijken van de stad. Het Duitse leger had alleen al in de Franse stad Caen elf bordelen.³¹ Niet alleen in grote steden werden bordelen opgericht, ook in (kleine) dorpen en aan het front waren bordelen te vinden.³² Het aantal bordelen dat op een bepaalde plaats te vinden was hing niet alleen af van het feit of er bordelen overgenomen konden worden maar ook de grootte van de gestationeerde legers en de troepenbewegingen waren daarin bepalend.³³

In de praktijk was er een tweedeling aan te brengen in de bordelen, enerzijds de bordelen voor de militairen en anderzijds de officiersbordelen. Volgens Wendy Jo Gertjeanssen waren de bordelen met rode verlichting herkenbaar als bordelen voor manschappen en onderofficieren en waren blauw gekleurde bordelen voor officieren.³⁴ Of dit ook daadwerkelijk zo was, wordt in andere bronnen niet vermeld. Door alle auteurs wordt echter wel melding gemaakt van het bestaan van een dergelijk onderscheid. Dat onderscheid werd met name ingegeven door de voorbeeldfunctie die officieren toegeschoven kregen. Op 31 juli 1940 kregen officieren de opdracht om 'auf geschlechtskrankheiten Gebiet Selbstzucht und Zurückhaltung' te bewaren.³⁵ Dit had als gevolg dat de officiersbordelen vaak niet in de buurt waren van soldatenbarakken of Wehrmachtbordelen voor

²⁹ Ibidem, 169.

³⁰ Seidler, *Prostitution*, 154.

³¹ Ibidem, 145.

³² Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 168.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, 158.

³⁵ Seidler, *Prostitution*, 169.

manschappen of onderofficieren. Ze stonden wat meer op zichzelf en waren vaak geconcentreerd in de grotere steden omdat daar de meeste officieren passeerden.³⁶

De verantwoordelijkheid voor de bordelen werd in principe gedragen door de *Feldkommandanturen*: 'Über die Notwendigkeit der Errichtung und Schließung von Wehrmachtsbordellen entscheidet der Feldkommandant.'³⁷ Uitzondering op die regel was Polen waar het Generalgouvernement zich bereid verklaard had de organisatie van de bordelen op zich te nemen.³⁸ De *Feldgendarmarie* was er in de dagelijkse gang van zaken verantwoordelijk voor dat de discipline, orde en rust in het bordeel bewaard werd. Daarvoor waren drie uitgangspunten: het bordeel was alleen bedoeld voor manschappen en onderofficieren van de Duitse Wehrmacht, de voorgeschreven openingstijden moesten in acht genomen worden en ten derde mocht er niemand in het bordeel aanwezig zijn zonder daarvoor toestemming te hebben.³⁹

De bordeelhoudsters waren op hun beurt verantwoordelijk voor het reilen en zeilen binnen de bordelen. Voor hen was een speciale lijst met instructies opgericht, 'Anweisung für Bordellinhaberin'.⁴⁰ De lijst bestond uit 12 regels. Daarin stond bijvoorbeeld de prijs voor een bezoek aan het bordeel, dat het bordeel alleen bezocht mocht worden door manschappen en onderofficieren, dat de bordeelhoudster ouder moest zijn dan dertig jaar, dat in het bordeel geen minderjarige mannen mochten komen, dat er een controleboek bijgehouden moest worden, dat de bordeelhoudster verantwoordelijk was voor de verplichte medische controle van de prostituees en dat ze erop toezien moest zien dat te allen tijde een condoom gebruikt werd.⁴¹

In het leger werd (buitenechtelijke) seks in de bordelen van harte gestimuleerd en aangemoedigd.⁴² Dagmar Herzog beschrijft in haar boek 'Sex after fascism' de herinnering van een Duitse officier. Om zijn troepen te belonen en te stimuleren werd er bij aankomst een groep van 21 vrouwen voorgeleid. Er werd een speech gegeven waarin de leiding aangaf dat deze vrouwen voor 'hun' mannen waren. Er moest echter wel de hoogste voorzichtigheid in acht genomen worden om geslachtsziektes en zwangerschap te voorkomen. Het gebruik van een condoom was dan ook van het grootste belang. Om de anderen niet te storen was er een speciale barak ingericht met aan weerszijde tien stromatrassen en daar moest het gebeuren.⁴³

Zoals eerder gesteld was het overkoepelende uitgangspunt voor de oprichting van de bordelen de waarborging van de gezondheid van de soldaten. Er werd dan ook de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht genomen om geslachtsziektes te voorkomen. Condooms behoorden tot de dagelijkse uitrusting van de militairen samen met bijvoorbeeld tandpasta, naalden en sigaretten.⁴⁴

³⁶ Gertje Janssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 175.

³⁷ Seidler, *Prostitution*, 145.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, 150-151.

⁴⁰ Ibidem, 154-155.

⁴¹ Ibidem, 155.

⁴² Dagmar Herzog, *Sex after fascism: memory and morality in twentieth-century Germany* (Princeton, 2005) 60.

⁴³ Herzog, *Sex after fascism*, 60-61.

⁴⁴ Seidler, *Prostitution*, 168.

Volgens Dagmar Herzog werden aan de manschappen twaalf condoms per maand verstrekt die de militairen bij zich moesten dragen maar vooral moesten gebruiken als het moment daar was.⁴⁵

Daarnaast waren er in kazernes en op vele andere plaatsen condoomautomaten. Volgens de auteur Franz Seidler waren condoms tot het einde van de oorlog beschikbaar en hij noemt dat een 'kurioses Phänomen' gezien het feit dat rubber voor de oorlogsindustrie van groot belang was. Daarnaast bleek het in de oorlog al lastig om genoeg wapens en ander oorlogsmaterieel te produceren gezien het dalende aantal in te zetten arbeidskrachten. Het feit dat condoms ondanks dit alles gewoon werden geproduceerd en beschikbaar waren noemt Seidler terecht zeer opvallend.⁴⁶

Als een man het bordeel wilde bezoeken, was het niet genoeg een condoom mee te brengen. Het bezoek aan een bordeel begon altijd bij de *Sanierstube*. In het Engels wordt de term *prophylactic station* genoemd. Bij gebrek aan Nederlandse literatuur over dit onderwerp ontbreekt een gangbare Nederlandse vertaling van het woord. De directe Engelse vertaling zou 'voorbehoed station' zijn of in het Duits 'saneerkamer'. In het vervolg zal hiervoor het Nederlandse woord 'ontsmettingskamer' gebruikt worden.

Een onsmettingskamer moest altijd in de directe nabijheid zijn van een Wehrmachtbordeel. In sommige gevallen betekende dit dat de onsmettingskamer in hetzelfde pand zat maar soms was een onsmettingskamer ook bedoeld voor de bezoekers van meerdere bordelen. In het donker waren de onsmettingskamers herkenbaar aan een klein blauw lampje met een rood kruis erin.⁴⁷ In de onsmettingskamer waren soldaten van de *Sanitätsdienst* werkzaam.⁴⁸ Deze medewerkers kregen drie raadgevingen mee: 'Streng sein! Sauber sein! Still sein!'⁴⁹ Een oud-medewerker van deze dienst is door Seidler geïnterviewd over de gang van zaken tijdens een dergelijk bezoek. In andere bronnen wordt niet gesproken over deze gebeurtenissen. Het is daarom van belang in het achterhoofd te houden dat dit de getuigenis is van één persoon.

Vaak waren er meerdere mannen tegelijk aanwezig in het kamertje. Na een bezoek aan het toilet moest het geslachtsdeel twee minuten in een kommetje met een desinfecterende oplossing gehangen worden. Vervolgens moest de medewerker een buisje met Targesin, een desinfectiemiddel, in de urinebuis brengen waarna er een desinfecterende zalf gesmeerd moest worden. Als dit ritueel doorlopen was, kregen de militairen een bewijs mee voor het bordeel waarop te zien was dat ze 'gedesinfecteerd' waren. Zonder bewijs geen toegang tot het bordeel.⁵⁰

Bij aankomst in het bordeel moest het bewijs van de Sanierstube afgeleverd worden en moest de prijs voor het bezoek betaald worden. Meestal lag dat tussen de twee en drie Reichsmark, in hele speciale en/of chique bordelen kon de prijs ook wel op vijf Reichsmark vastgesteld worden.⁵¹ Als de prijs betaald was moesten de mannen wachten totdat ze aan de beurt waren. Tijdens de geslachtsgemeenschap was het van het grootste belang dat een condoom gebruikt werd. Deze werd

⁴⁵ Herzog, *Sex after fascism*, 60.

⁴⁶ Seidler, *Prostitution*, 168.

⁴⁷ Seidler, *Prostitution*, 160.

⁴⁸ Ibidem, 161.

⁴⁹ Ibidem, 164.

⁵⁰ Ibidem, 164-165.

⁵¹ Gertje Janssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 207-208.

in sommige gevallen in de wachtkamer van het bordeel verstrekt omdat het prostituees ten strengste verboden was gemeenschap te hebben zonder. Overal in het bordeel hingen borden met de waarschuwingen: 'Benutze eine Kondom, denn es droht Ansteckung mit Geschlechtskrankheit! Merke Dir die Kontrollnummer Deiner Partnerin! Lasse Dich nach dem Geschlechtsverkehr sanieren!'⁵² In bijlage 1 is een voorbeeld opgenomen van een bord met regels dat in bordelen vaak te vinden was. Daarop is zelfs een instructie te vinden over hoe de man het condoom af moet doen na de gemeenschap.⁵³

Na het bezoek moesten de mannen zich weer melden in de ontsmettingskamer en daar werden zij nogmaals gedesinfecteerd en werd het controleboek ingevuld. In dat controleboek kwam de naam van de soldaat, de datum en tijd van het eerste bezoek aan de ontsmettingskamer, het tijdstip van de geslachtsgemeenschap, de partner, het bordeel en tenslotte de tijd van het tweede bezoek aan de ontsmettingskamer. Deze gegevens werden ongeveer een half jaar bewaard en daarna vernietigd. Het is om die reden dat de precieze aantallen bezoekers van de bordelen nog maar heel moeilijk te achterhalen zijn. Tenslotte kreeg de soldaat nog een bewijs van desinfectie mee en kon hij gaan.⁵⁴ Uit deze documenten blijkt hoe gedetailleerd de militairen opdracht kregen hun geslachtsdeel te 'behandelen' voor en na de geslachtsgemeenschap.

In dit ritueel zijn vele overeenkomsten met de bordelen in concentratiekampen. Ook daar werd een uitgebreide registratie bijgehouden van de bezoeker, de datum, het tijdstip en de partner. Daarnaast werd ook in het kamp veel aandacht besteed aan de ontsmetting van de mannen die het bordeel bezochten. Er is in de literatuur echter niet meer te vinden dan dat de mannen gedesinfecteerd werden. Een dergelijk gedetailleerd verslag als hierboven is over de concentratiekampen niet beschikbaar. Het ligt echter wel in de lijn der verwachting dat ook deze mannen hun geslachtsdeel moesten ontsmetten. Feit blijft dan in beide soorten bordelen veel aandacht besteed werd aan de ontsmetting. En nog belangrijker: dat men het bordeel zonder deze ontsmetting niet mocht betreden.

De openingstijden verschilden van bordeel tot bordeel. Seidler geeft een voorbeeld van een bordeel in Bukarest dat geopend zou zijn van 14.00 uur tot 23.00 uur. Dat betekende ook dat de Sanierstube van 13.00 uur tot 00.00 uur open was.⁵⁵ Zo werden militairen in de gelegenheid gesteld de volle openingstijd te benutten gezien het feit dat ontsmetting voor én na de geslachtsgemeenschap verplicht was. In vergelijking met de openingstijden van de bordelen in concentratiekampen blijkt dat deze openingstijden veel ruimer waren. Waarschijnlijk ligt dat aan het feit dat gestationeerde militairen overdag ook in de mogelijkheid waren om het bordeel te bezoeken, in de kampen heerste een strak schema en werd overdag (dwang)arbeid verricht.

Betekende die ruimere openingstijden ook dat de vrouwen meer 'klanten' per dag hadden? In de concentratiekampen kregen de vrouwen volgens de getuigenissen ongeveer zes tot acht mannen

⁵² Seidler, *Prostitution*, 165.

⁵³ Zie : Bijlage 1

⁵⁴ Seidler, *Prostitution*, 164.

⁵⁵ Seidler, *Prostitution*, 146-147.

per dag. Uit de literatuur blijkt dat dit aantal in de Wehrmachtbordelen aanzienlijk hoger ligt. Christa Paul maakt in haar boek een schatting op basis van een aantal bestaande gegevens dat de meest lichte uitkomst zou zijn dat de vrouwen gemiddeld 22,6 mannen per dag kregen en op z'n zwaarst 46,5 mannen per dag.⁵⁶ Ook Gertjejansen schat, op basis van gegevens over diverse bordelen, dat de vrouwen per dag tussen de 24 en 37,5 mannen ontvingen.⁵⁷ Dit moet een enorme aanslag geweest zijn op de lichamen van de vrouwen. Toch is Gertjejansen de enige auteur die ook de fysieke klachten van de vrouwen aan de orde stelt.⁵⁸

Tenslotte is er een opvallende parallel tussen de bordelen in concentratiekampen en de Wehrmachtbordelen: de geheimhouding. Volgens Seidler is er een voorbeeld van een bordeel in Boekarest waar nooit teveel mannen in de wachtkamer mochten zijn, waar geen rijen mochten staan buiten en waar bijvoorbeeld wagens van de Wehrmacht niet voor het bordeel geparkeerd mochten worden.⁵⁹ De tekst waar dat uit blijkt, is afkomstig uit een standaardformulier voor de opening van nieuwe bordelen. Het is zeer aannemelijk dat dergelijke maatregelen in meerdere bordelen van toepassing waren.

Zoals in hoofdstuk 3 genoemd, waren de bordelen in concentratiekampen ook aan strikte geheimhouding voor de buitenwereld gebonden. De bordelen mochten tijdens kampinspecties niet getoond worden en er mocht niet over gesproken worden. Al eerder is in hoofdstuk 3 de vraag aan de orde gekomen wat de reden zou kunnen zijn voor die geheimhouding. Met de oprichting van beide soorten bordelen waren immers de hoogste beleidsmakers binnen het Rijk belast. Er zou dus geen sprake kunnen zijn van het feit dat hogergeplaatste personen er niets van mochten weten.

Met betrekking tot de Wehrmachtbordelen is het voor te stellen dat de Duitsers de bordelen voor de buitenwereld enigszins geheim wilden houden. Over de rekrutering van de vrouwen bestaan ook veel verschillende verhalen, daarop zal in de volgende paragraaf verder ingegaan worden. Wellicht was het voor de nazi's van belang de bevolking rustig en voor zover mogelijk tevreden te houden. Een drukbezocht bordeel met af en aan rijdende mannen in een omgeving waar prostitutie voor de komst van de Duitsers verboden was, zou de burgerbevolking wellicht tegen de haren kunnen strijken. Daarnaast zou het wellicht bij de vrouwelijke achterblijvers in Duitsland veel onrust kunnen zaaien als het algemeen bekend werd dat hun mannen aan het front naar bordelen gingen. Het blijft echter een bijzonder fenomeen waar auteurs nergens een echt sluitende verklaring voor hebben.

4.4 Vrouwen in de bordelen

Franz Seidler is een van de weinige auteurs die in zijn boek aandacht besteed heeft aan de Wehrmachtbordelen. Opvallend is wel dat juist hij in zijn stuk nauwelijks aandacht besteed aan welke vrouwen te werk gesteld werden in de bordelen en hoe ze daar terecht kwamen. Wendy Jo

⁵⁶ Paul, *Zwangsprostitution*, 104.

⁵⁷ Gertjejansen, *Victims, Heroes, Survivors*, 197.

⁵⁸ Ibidem, 201, 206, 215.

⁵⁹ Seidler, *Prostitution*, 146-147.

Gertjejansen en Christa Paul hebben slechts in beperkte mate dit perspectief op een aantal punten beschreven.

Zoals reeds aan het begin van dit hoofdstuk vermeld, bestaat er in de literatuur een tweedeling tussen de bordelen in oost en west op het punt van de werving van vrouwen. Insa Meinen heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de Wehrmachtbordelen in Frankrijk. Zij stelt dat de vrouwen die in het bordeel terecht kwamen bijvoorbeeld prostituees waren die voor de oorlog al in het bordeel werkten of vrouwen waren van mannen die al in de prostitutiewereld zaten. Dan waren er vrouwen die zich vrijwillig meldden vanwege bijvoorbeeld het feit dat ze geen geld, onderdak of voedsel meer hadden en dat in het bordeel wel kregen. Een groot deel van de prostituees waren ook voormalige vrije prostituees. Net als in Duitsland was straatprostitutie verboden en mocht er alleen nog prostitutie bedreven worden in de Wehrmachtbordelen. Deze vrouwen konden dan in de bordelen gaan werken om op die manier de razzia's te ontlopen.⁶⁰

Volgens Insa Meinen zijn er wel voorbeelden van voormalige prostituees die voor de keuze gesteld werden dat ze óf opgesloten zouden worden in een concentratiekamp óf moesten werken in de Wehrmachtbordelen. Deze vrouwen hadden eigenlijk geen keuze. Over vrouwen die door middel van geweld gedwongen werden tot prostitutie is volgens Meinen niets bekend. Zij stelt dat dit 'den überlieferten Quellen nicht zu entnehmen [ist –NW]'.⁶¹ Toch waren er alleen al in *Militärverwaltungsbezirk A*, ongeveer een derde van het noordelijk deel van Frankrijk, in januari 1942 al 1166 prostituees werkzaam in de Wehrmachtbordelen. In totaal hebben duizenden Franse vrouwen in de bordelen gewerkt.⁶² Toch is zij nergens verhalen tegengekomen van vrouwen die bijvoorbeeld van de straat gehaald werden en onder geweld gedwongen werden tot tewerkstelling in het bordeel.

Dat waarschijnlijk een ander verhaal opging voor de bordelen in het oosten blijkt uit vele getuigenissen. Hierbij is het belangrijk om in herinnering te houden dat er in het oosten nog nauwelijks tot geen bordelen waren en geen bestaande situatie overgenomen kon worden. Er moesten nieuwe bordelen opgericht worden en die moesten allemaal nog 'gevuuld' worden terwijl in die landen nauwelijks echte prostituees waren en als ze er al waren was daarvan geen registratie bijgehouden.

Wendy Jo Gertjejansen gebruikt in haar dissertatie dagboekfragmenten waaruit blijkt dat veel meisjes opgepakt werden om gedwongen in het bordeel te werken. Vrouwen in Kovno, de voormalige hoofdstad van Litouwen, durfden in het donker niet meer de straat op omdat er vele vrouwen op die manier opgepakt en naar het bordeel gebracht werden.⁶³ Op 6 januari 1942 publiceerde Vyacheslav Molotov, de Minister van Buitenlandse Zaken van de Sovjet Unie, de 'Molotov Note on German Atrocities in Occupied Soviet Territory'. In dit rapport werd onder andere melding gemaakt van het feit dat 'In Smolensk the German Command opened a brothel for officers in a hotel, to which they drove hundreds of girls and women. These women were mercilessly dragged over the pavement by the hands or hair'.⁶⁴ Ook de verhalen van Duitsers die kleine dorpjes plunderden en daar de vrouwen en meisjes verkrachtten zijn talloos.⁶⁵

⁶⁰ Meinen, *Wehrmacht und Prostitution*, 204-205.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem, 206.

⁶³ Geciteerd in: Gertjejansen, *Victims, Heroes, Survivors*, 179.

⁶⁴ Molotov Note: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1942/420106b.html> bezocht op 9 juli 2008.

In de oostelijke Wehrmachtbordelen werkten naast de vrouwen die van de straat gehaald en gedwongen werden ook vrouwen die zich vrijwillig gemeld hadden vanwege ondervoeding of extreme armoede. Tenslotte stelt Christa Paul dat er ook veel vrouwen vanuit Ravensbrück naar de Wehrmachtbordelen gestuurd werden. Paul maakt daarbij geen onderscheid tussen de bordelen in oost en west. Aannemelijk is dat het hier gaat om de bordelen in het oosten gezien het feit dat het erop lijkt dat de sfeer en werving daar veel meer gedwongen was dan in het westen. Naar welke bordelen de vrouwen vanuit Ravensbrück getransporteerd zijn, is uit de literatuur helaas niet op te maken.

Bij een dergelijke vorm van werving zou het mogelijk zijn dat er niet altijd gelet werd op de rassenwetten. Dat blijkt inderdaad uit een aantal getuigenissen. Er waren in de bordelen bijvoorbeeld ook zigeuners, zwarte vrouwen en zelfs joodse vrouwen werkzaam. Bewijs daarvoor leveren verschillende auteurs. Susan Brownmiller haalt de brief aan die aartsbisschop Giuseppe Burzio in maart 1942 schreef aan Paus Pius XII. Daarin bracht hij hem op de hoogte van het feit dat de nazi's jonge joodse meisjes van hun familie scheidden en gedwongen tewerkgesteld werden in de bordelen voor de Duitsers.⁶⁶

De rassenwetten werden in veel bordelen overschreden. Ook is hier het aannemelijk dat daarvan voornamelijk sprake van was in de bordelen in het oosten gezien het feit dat volgens de Duitsers daar de inferieure rassen woonden en de westerse bevolking overwegend Germaans was. De kans dat er 'inferieure' vrouwen in het bordeel werkzaam waren was veel groter in het oosten. Dat de rassenwetten ook overschreden werden in de bordelen in concentratiekampen is al gebleken in hoofdstuk 3. Daarin is beargumenteerd dat dit wellicht een reden zou kunnen zijn voor de geheimhouding van de bordelen. Dat zou ook in dit geval op kunnen gaan. De angst dat algemeen bekend zou worden dat Arische militairen aan het oostfront seks hadden met bijvoorbeeld joodse vrouwen, wilde de Duitse regering misschien op die manier voorkomen.

Gezien het feit dat het alles overkoepelende uitgangspunt voor de bordelen moest zijn dat de gezondheid van de Duitse militairen gewaarborgd moest worden, werden niet alleen de mannen voor en na de geslachtsgemeenschap gecontroleerd maar werden ook de vrouwen aan uitgebreide medische controles onderworpen. In sommige gevallen is er sprake van een twee- of driewekelijkse controle maar in sommige gevallen werden de vrouwen één keer per week onderzocht.⁶⁷ Een voorbeeld van een dergelijke controle wordt gegeven door Yehiel Dinur. Hij heeft het boek 'House of Dolls' geschreven onder het pseudoniem Ka-Tzetnik 135633. Het is naar eigen zegge een biografische roman over de ervaringen van zijn jongere zus in een Wehrmachtbordeel aan het oostfront op basis van haar dagboeken. Ze pleegde zelfmoord door zich neer te laten schieten door een bewaker. Vlak daarvoor had ze haar dagboeken aan een vriendin overhandigd met de vraag of ze ze aan haar broer wilde geven.⁶⁸ In de bestaande literatuur wordt 'House of Dolls' gerekend tot

⁶⁵ Zie onder andere: Brownmiller, *Tegen haar wil*, 46 e.v.

⁶⁶ Ibidem, 58-59.

⁶⁷ Gertje Janssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 213.

⁶⁸ Ibidem, 219.

betrouwbare bron over het leven in een bordeel. Hij schreef op basis van het dagboek van zijn zus over de medische controles het volgende:

'The girls stand in single file, naked. Near the window, at a small white table, sits the Slovakian doctor before her a sheet of paper to enter the numbers of the infected. The doctor's eye is glued to the black microscope tube. The examinee stands before the table, surrounded by a semicircle of KB kalefactresses. Along the wall stretches a mute line of naked girls. Their eyes all watch. The examinee before the table looks at the glass slide fixed beneath the lens of the black microscope. There, on the slide, is smeared her life. There, on the slide, her soul quivers like a fish on the hook. Will the smear of her own, her life on the slide now give her away? Will the moisture of her own belly now hand her over to death? Any second and the doctor's head, bent over the black instrument, will straighten up. Will she motion for the next girl to step up for examination, or will she flash a glance at the number branded on her breast and immediately bend with the pencil over the white sheet beside the microscope?'

Officieel werden de geslachtsziekte vrouwen naar het ziekenhuis overgebracht maar in de praktijk zag niemand die vrouwen ooit nog terug en er heerste dus grote angst.⁷⁰ Ook Seidler spreekt van een microscopische controle bij de medische controles die volgens hem ook gemiddeld twee keer per week uitgevoerd werden.⁷¹ De vrouwen kregen daarnaast ook uitgebreide instructies voor de hygiënische handelingen na de geslachtsgemeenschap, hetgeen ook het geval was bij de vrouwen die in de bordelen in concentratiekampen werkten. Ook voor hen was een *Anweisung* opgesteld: '*Hygienische Anweisung für Frauen zwecks Verhütung von Geschlechtskrankheiten*'. Daarin werd onder andere gesteld dat:

'Es ist auf die größte persönliche Sauberkeit zu achten. Weiter ist u. a. tägliches Reinigungsbad bzw. Dusche des ganzen Körpers und sorgfältige Haarpflege erforderlich. Nach jedem Verkehr ist eine gründliche Waschung der Geschlechtsteile mit Wasser und Seife vorzunehmen. Das wasser ist jedesmal zu wechseln und für genügenden Wasservorat zu sorgen. Danach spülung mit desinfizierender Lösung. Der Mund ist mit einem halben Glas Wasser, welchem einige Tropfen eines starken Mundwassers zugesetzt werden, zu spülen; hierbei ist gründlich zu gurgeln. Die Lippen müssen gut gereinigt werden.'

Ook hier wordt opnieuw duidelijk hoe ver de nazi's gingen in de controlerende rol. Zelfs voorschrijven dat een prostituee haar mond met een half glas water moest spoelen en daarbij goed moest gorgelen. Dat een regering überhaupt voorschrijft dat de geslachtsdelen dagelijks met water en zeep gereinigd moeten worden is een vorm van extreme inmenging in privé aangelegenheden.

⁶⁹ Ka-Tzetnik 135633, *House of Dolls* (New York, 1955) 202-203.

⁷⁰ Seidler, *Prostitution*, 150.

⁷¹ Ibidem, 148.

⁷² Ibidem, 156.

In verschillende bronnen is terug te vinden hoe vrouwen na de geslachtsgemeenschap beoordeeld werden door de militair. Susan Brownmiller haalt in haar boek een passage van het al eerder genoemde 'House of Dolls' aan. Daarin wordt beschreven hoe militairen na de seks schriftelijk moesten vastleggen wat ze van hun prostituee vonden. Drie negatieve rapportages betekenden in veel gevallen dat de vrouwen ter dood gebracht werden.⁷³

In verschillende bronnen wordt ook beschreven dat de vrouwen uit de bordelen herkenbaar waren aan een tatoeage of in sommige gevallen een brandmerk. Volgens Gertjeanssen zijn er in de literatuur vijf referenties naar een dergelijke tatoeage maar het is volgens haar niet duidelijk hoeveel vrouwen op die manier gemerkt waren. Er zijn voorbeelden van vrouwen die *Feldhure* op een pols hadden staan, in sommige gevallen met hun gevangenummer erachter. Ook de borst was een plaats waar een dergelijk brandmerk geplaatst kon zijn. Dat bleek ook uit het hierboven genoemde citaat over de medische controle waar gesproken werd over 'the number branded on her breast'⁷⁴. Er schijnt zelfs ergens een foto te zijn van een vrouw met het woord *Feldhure* op haar borst.⁷⁵

Andere voorbeelden zijn van nummers getatoeëerd op benen⁷⁶ en de tekst 'Hoer voor Hitler's troepen'. De officiële Duitse tekst daarvan is volgens Gertjeanssen niet uithaar bron te achterhalen.⁷⁷ De laatstgenoemde joodse vrouw kwam met deze tekst op haar arm terug bij haar man na de oorlog. Ze hebben de rabbi om hulp gevraagd of ze bij elkaar konden blijven en de rabbi verklaarde dat de vrouw geen enkele verantwoordelijkheid had voor hetgeen gebeurd was en moedigde de man gelukkig aan bij zijn vrouw te blijven.⁷⁸

4.5 Wehrmachtbordelen & Nederland

Nederland kende sinds 20 mei 1911 een bordeelverbod, vastgelegd in de zogenaamde zedelijkheidswet die tot stand kwam door de actieve inzet van de Minister van Justitie Robert Regout in het kabinet Heemskerk (1908-1913).⁷⁹ Deze zedeloosheidswet had niet de intentie om prostitutie te verbieden, maar om juist de exploitatie door derden tegen te gaan.⁸⁰ In het kader van deze wet werden ook middelen tot opwekking van abortus en voorbehoedsmiddelen verboden.⁸¹ Volgens H. Volmuller werd prostitutie vanaf dat moment beoefend in andere vormen. Hij noemt ten eerste de verkapte bordelen. Huizen waar, op basis van fictieve huurcontracten, een aantal prostituees bij elkaar woonden onder toezicht van een soort bordeelhoudster. Dit waren er in Amsterdam in 1935 ongeveer 150. Ten tweede noemt hij de 'huizen die kennelijk het karakter van ontucht dragen'. Daarmee bedoelt hij de huizen waar één prostituee woont en waarvandaan ze haar beroep uitoefent, de huizen waar de

⁷³ Brownmiller, *Tegen haar wil*, 59.

⁷⁴ Ka-Tzetnik 135633, *House of dolls*, 203.

⁷⁵ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 220.

⁷⁶ Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors*, 175.

⁷⁷ *Ibidem*, 220.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ H.W.J. Volmuller, *Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Utrecht, 1966) 43.

⁸⁰ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland 1850-1911* (Hilversum, 1997) 262.

⁸¹ Volmuller, *Het oudste beroep*, 43.

prostituee een kamer huurt of de zogenaamde massagesalons waar niemand een masseurdiploma had....Van deze huizen waren er in Amsterdam in 1935 ongeveer vijfhonderd. Ten derde noemt hij de rendez-voushuizen, hotels en particuliere woningen waar prostituees de gelegenheid geboden werd haar beroep uit te oefenen. Tenslotte noemt hij de ongeveer 275 'mondaine inrichtingen' waarmee hij café's, lunchrooms, dancings enz. bedoelt waar vrouwen in intieme kleding voor de bediening zorgde.⁸²

Hieruit valt op te maken dat de prostitutie inderdaad niet verboden werd en dat men andere mogelijkheden ging zoeken. Volmuller geeft tevens aan dat elk politiebureau gegevens verzamelde van prostituees en andere personen die bij de prostitutie betrokken waren. Dit leidde ertoe dat in sommige steden de prostituees nauwkeurig werden geregistreerd.⁸³ Als we bovenstaande als uitgangspunt nemen voor de Duitse inval en de daaropvolgende bezetting, dan zien we dat de bezetter waarschijnlijk niet in de gelegenheid was bestaande bordelen over te nemen zoals in Frankrijk – officieel waren er immers geen bordelen.

In 1941 werd door de Rijkscommissaris een verordening afgekondigd om de explosieve stijging van geslachtsziekten tegen te gaan. Tijdens de eerste jaren van de bezetting was het aantal geslachtszieke militairen enorm gestegen en zij waren dan voor bepaalde tijd uitgeschakeld. Daarom werden er vanaf 1941 grootscheepse razzia's gehouden. Een dergelijke operatie werd in Den Haag bijvoorbeeld vooraf doorgesproken in het Departement van Justitie. Vervolgens werd de groene politie vooruit gestuurd om de straat af te zetten en vervolgens stormden de SD, de Feldgendarmeerie en de rechercheurs van de Zedenpolitie het café binnen. In het café moesten mannen en vrouwen apart gaan staan. Mannen die niet op de lijst van gezochte personen stonden mochten gaan, net als de vrouwen die aan konden tonen dat ze verloofd of getrouwd waren en daar aanwezig waren met hun man. De overige vrouwen werden verzameld en met SD vrachtwagens naar het ziekenhuis gebracht.⁸⁴

In de polikliniek werden alle vrouwen verzameld die tijdens meerdere razzia's op die avond opgepakt waren. Daar werden de vrouwen door middel van het nemen van een 'afstrijksel' gecontroleerd op geslachtsziekten. Als ze ziek waren, werden ze opgenomen en behandeld, gezonde vrouwen mochten gaan. De volgende dag stuurde het ziekenhuis een lijst met namen van vrouwen die opgenomen waren naar de SD. De SD hield van deze vrouwen, die na ontslag meegenomen werden naar het bureau voor rapportage en een foto, een nauwkeurige administratie bij. Als de vrouwen driemaal geslachtsziek bevonden waren, werden ze naar concentratiekamp Vught gestuurd. Op die uitgebreide lijst van de SD kwamen ook vrouwen te staan die door geslachtszieke militairen opgegeven waren als infectiebron. Deze gehele administratie, die ondergebracht was in Zeist, is op Dolle Dinsdag verloren gegaan.⁸⁵ In het archief van het NIOD is nog wel een dergelijk boekje te zien van de politie in Eindhoven. Het is een zwart schrift met harde kaft met op elke bladzijde een foto van

⁸² Ibidem, 49.

⁸³ Ibidem, 53.

⁸⁴ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Archief Doc.2 - prostitutie, Rapport, 1-2.

⁸⁵ Ibidem, 2-5.

een (ooit) geslachtszieke bevonden vrouw geplakt. Onder de foto staat de naam, geboortedatum en verblijfadres.⁸⁶

Blijkbaar hadden de maatregelen nog niet het gewenste effect want vanaf 194 werden alle prostituees die bij de Zedenpolitie bekend stonden gedwongen om zich tweewekelijks te laten controleren op geslachtsziekten. Uiteindelijk werd vanuit de voortdurende stijging van geslachtsziekten en vanwege het feit dat in Stolpen een Nederlandse vrouw verkracht was door zes of zeven Duitse militairen, in 1943 besloten tot de oprichting van Wehrmachtbordelen. In de volksmond ook wel 'Pufs' genoemd.⁸⁷ Voor deze bordelen werd de *Höhere SS- und Polizeiführer* Rauter verantwoordelijk. In de praktijk zorgde *Abteilung V*, de recherche, voor de bordelen.⁸⁸ Dat hield in de praktijk in dat zij zich bezighielden met de werving van de meisjes en vrouwen, voor de betaling zorgden en er verantwoordelijk voor waren dat in het bordeel alles ordelijk verliep.

In bijlage 2 is een kaart van Nederland opgenomen met daarop aangegeven waar zich bordelen bevonden. Op dit moment zijn er in ieder geval achttien bekend maar zoals reeds eerder gesteld, kan dat aantal alleen nog maar oplopen. Voor de inrichting van de Pufs werd gebruik gemaakt van meubels die van joodse families afgepakt waren. De bordelen konden niet gesticht worden in bestaande bordelen omdat we gezien hebben dat er vanaf 1911 een bordeelverbod in Nederland van kracht was. Het is dan waarschijnlijk ook daarom dat in de verklaring van de Haagse Zedenpolitie melding gemaakt wordt van het feit dat de Pufs hoofdzakelijk gevestigd waren in villa's.⁸⁹ Mijns inziens kunnen dit villa's zijn waar bijvoorbeeld eerst Joodse gezinnen woonden en die nu door de Duitsers geconfisqueerd waren. Het kon ook een van de villa's of huizen betreffen waar Volmuller over sprak en die in de periode na het bordeelverbod gebruikt werden als alternatief en waar voor de oorlog ook al prostitutie bedreven werd.

De vrouwen die in de bordelen werkzaam waren, werden volgens Jonkers, de politiechef, niet gedwongen. De SD had aan de Zedenpolitie gevraagd of zij de werving van prostituees op zich wilden nemen maar daar is de Zedenpolitie niet op ingegaan. Uiteindelijk hebben zij wel lijsten met namen aan de SD overhandigd maar van deze vrouwen bleken er slechts weinig bereid te zijn om in het bordeel te werken. Om die reden werden ook meisjes en vrouwen uit Frankrijk en België gehaald. Later in de oorlog werd de populariteit van de Puf onder de Nederlandse vrouwen iets groter gezien het feit dat genoeg voedsel, onderdak en een hoge beloning in het vooruitzicht lag.⁹⁰ Zoals we gezien hebben waren dat ook redenen voor prostituees in andere landen om te gaan werken in het bordeel.

De bordelen werden beheerd door een Nederlands echtpaar dat, net als in de bordelen in andere landen, verantwoordelijk was voor de schoonmaak van het pand en de maaltijden voor de prostituees. De prostituees hadden ieder een eigen kamer en betaalden voor die kamer en het eten aan de bordeelhoudster fl.11,50 per dag. De dames werd een garantieloon van fl.600,- in het

⁸⁶ NIOD, Archief doc.2 – prostitutie, Kontrollbuch.

⁸⁷ Ibidem, 5-6.

⁸⁸ L.J. Fahrenbrück, *Die nationalsozialistische Sexualitätspolitik in den besetzten Niederlanden 1940-45 als Ausdruck und Teil einer mit Geschlechterrollen operierenden Okkupationspolitik* (Groningen, 2007) 30

⁸⁹ NIOD, Archief doc.2 – prostitutie, rapport, 7.

⁹⁰ Ibidem, 7-9.

voorzicht gesteld maar als zij meer geld kregen van de militairen wegens bijvoorbeeld het uitvoeren van bepaalde diensten, dan kon dit maandelijkse bedrag flink oplopen.⁹¹

Ook in de Nederlandse bordelen werden strenge maatregelen genomen ter voorkoming van geslachtsziektes. Mannen moesten voor en na de geslachtsgemeenschap ook naar de ontsmettingskamer. Ze kregen ook een bewijs mee dat ze gedesinfecteerd waren en ook hun namen, partner en andere gegevens werden opgeschreven in een controleboek. Geheel overeenkomstig de werkwijze in andere landen. In het verslag van de Haagse Zedenpolitie wordt geen melding gemaakt van regelmatige controles van de prostituees. Het lijkt mij echter zeer waarschijnlijk dat die wel plaatsgevonden hebben. De angst voor geslachtsziektes en alle maatregelen die daaromtrent genomen werden ter voorkoming daarvan maken het bijna onmogelijk te denken dat de vrouwen niet regelmatig gecontroleerd werden.

Ook in Nederlandse bordelen werd de geslachtsgemeenschap zonder condoom ten strengste verboden. Deze werden door de bordeelhoudsters tegen een lage prijs ingekocht bij de SD en zij verkochten de condoms dan op hun beurt voor een hogere prijs aan de militairen.⁹² Het bordeel in Zandvoort was gevestigd in twee huizen aan de Parallelweg, achter het leegstaand kindertehuis 'Groot Kijkduin'. In verband met dit bordeel wordt gesproken over de enorme berg gebruikte condoms die in een zaal van het lege kindertehuis 'Groot Kijkduin' gestort waren.⁹³ Dit deed mij denken aan de passage waarin Seidler beschrijft dat een bordeel in Stuttgart haar gebruikte condoms moest bewaren omdat Himmler onderzoek wilde doen met het mannelijke sperma.⁹⁴ Of dat ook de reden is waarom een dergelijke berg gebruikte condoms ontstond, is niet duidelijk.

Tenslotte nog een laatste noot over de hoeveelheid mannen die de vrouwen per dag ontvingen. Daarover is geen enkele bron, met uitzondering van het rapport van de Haagse Zedenpolitie. Daarin staat dat er soms wel vijftig tot zestig mannen in de wachtkamer zaten en dat de vrouwen op drukke avonden wel tussen de zeventig en tachtig mannen op hun kamer ontvingen.⁹⁵ Dit lijkt me geen realistisch beeld. Zelfs in het oosten, waar de omstandigheden vaak erbarmelijker waren dan in Nederland, waren de hoogste schattingen ongeveer 46 mannen per avond. Daarnaast is het vrijwel onmogelijk om op een avond tachtig mannen à hooguit tien minuten te ontvangen. Dat zou betekenen dat ze 800 minuten bezig zouden zijn, dat is ruim dertien uur, zonder pauze. Dat is gewoonweg niet mogelijk. Een gezamenlijke ontvangst, door vier prostituees, van zeventig of tachtig mannen klinkt plausibeler. Dat zou betekenen dat op drukke avonden de vrouwen maximaal twintig mannen ontvingen. Dat klinkt in ieder geval een stuk aannemelijker, ook gezien de situatie in buitenlandse bordelen.

Tot besluit

In dit laatste hoofdstuk zijn de Wehrmachtbordelen aan de orde gekomen. Aan de praktische beschrijving van de bordelen ging een beschrijving vooraf van de onlosmakelijke driehoek: mannen –

⁹¹ Ibidem, 7.

⁹² Ibidem, 8.

⁹³ Genootschap "Oud Zandvoort", *De Klink*, juli 1994, 17.

⁹⁴ Seidler, *Prostitution*, 135.

⁹⁵ NIOD, Archief doc.2 – prostitutie, rapport, 8.

geweld – seks. Dat seks een noodzakelijke uitlaatklep is voor mannen in tijden van oorlog, heeft de geschiedenis keer op keer bewezen.

Vanaf 1940 werden zowel in het westen als in het oosten Wehrmachtbordelen opgezet. Het verschil in de oprichting uitte zich met name in het feit dat bijvoorbeeld in Frankrijk bestaande bordelen overgenomen werden. In het oosten was prostitutie in de meeste gevallen streng verboden en moesten de Duitsers alles vanaf het begin opbouwen. Ook lijkt het erop dat de werving van meisjes en vrouwen verschilde tussen het oosten en westen. In het westen zijn nauwelijks verhalen van vrouwen die onder bedreiging van de dood gedwongen te werk gesteld werden in de bordelen. Ook in Nederland hebben de vrouwen zich, zoals het er nu naar uitziet, vrijwillig gemeld. In het oosten zijn de verhalen over vrouwen die van de straat geplukt werden en in het bordeel gezet werden juist talrijk. Mijns inziens zit hem dat verschil met name in het feit dat in het oosten de niet-Germaanse stammen leefden, voor de nazi's inferieure rassen. Daarmee konden ze, in hun ogen, anders omgaan dan met de aan hen verwanten Germaanse volken uit het westen.

Er zijn echter ook overeenkomsten. Zowel in bordelen in het oosten en in het westen werden tot in de kleinste details instructies gegeven. Er werd zelfs voorgeschreven hoe mannen zich na de geslachtsgemeenschap moesten ontdoen van het condoom en waar en hoe vrouwen zich moesten wassen. De angst voor geslachtsziektes was overal aanwezig. Seks zonder condooms was ten strengste verboden. Mannen moesten zowel voor als na de seks langs de ontsmettingskamer om hun geslachtsdeel te desinfecteren. Ook vrouwen werden met grote regelmaat gecontroleerd op geslachtsziektes. Alhoewel het erop lijkt dat de consequenties voor geslachtszieke vrouwen in het oosten de dood betekende, in het westen is daarvan geen enkele melding gevonden. Een opvallende overeenkomst tussen de bordelen in concentratiekampen en de Wehrmachtbordelen was de strikte geheimhouding en anonimiteit voor de buitenwereld. Over het aantal mannen dat vrouwen per dag ontvingen is geen vaststaand bewijs te vinden maar de gemaakte schattingen, zowel in Nederland als in andere landen, liggen beduidend hoger dan in de bordelen in concentratiekampen.

Conclusie

Het is haast onmogelijk om op deze plaats een concluderend woord te schrijven omdat deze scriptie geen afsluiting is maar juist een begin. Met deze scriptie is in Nederland en in de Nederlandse taal een begin gemaakt te verwoorden wat er ten tijde van de Duitse bezetting gebeurd is op het gebied van prostitutie. Daar zal binnenkort verandering in komen want de Duitse Laura Fahrenbrück promoveert momenteel op de Wehrmachtbordelen in Nederland. Gezien het feit dat er in bekende archieven als het NIOD en het IIAV nauwelijks informatie te vinden is over dit onderwerp, hoopt Fahrenbrück wellicht tot nieuwe inzichten te komen door informatie te halen uit oude gemeente- en politiearchieven. Gedurende haar onderzoek loopt zij helaas ook tegen de 'conspiracy of silence' aan. Zelfs als er in Nederland nog vrouwen in leven zijn die destijds in het bordeel gewerkt hebben, dan zwijgen zij daar al bijna zeventig jaar over. De geringe respons op haar oproepen bevestigen dit beeld.

Uit deze scriptie is gebleken dat dit onderwerp niet alleen in Nederland nog in de kinderschoenen staat. Deze scriptie heeft daarmee een bijdrage kunnen leveren aan de bekendmaking van het onderwerp. Hier is dan ook de plaats om de balans op te maken van hetgeen in deze scriptie naar voren is gekomen. Hopelijk is deze afsluiting voor iemand anders een begin om met dit onderwerp verder te gaan.

In de inleiding is de vraag gesteld hoe er in Nazi-Duitsland gedacht werd over prostitutie en of die idealen in het beleid en de praktijk tot uitdrukking kwamen. Daarnaast is gesteld dat op basis van de vier hoofdstukken twee overkoepelende vergelijkingen gemaakt zouden kunnen worden. Aan de hand van die twee vergelijkingen zal deze conclusie opgebouwd worden.

Idealen, beleid & praktijk

Emancipatie van vrouwen werd binnen het nationaalsocialisme niet gewaardeerd en zelfs bestempeld als 'verdorven'. Vrouwen hadden met name in de jaren twintig onder invloed van de vrouwenbeweging nieuwe rechten verworven. Ze kregen vanaf 1919 stemrecht, werden steeds hoger opgeleid en kregen steeds hogere posities op de arbeidsmarkt. Binnen het nationaalsocialistische gedachtegoed paste een dergelijke positie niet bij vrouwen. Het centrale doel dat voor hen gesteld werd was binnen het huwelijk zoveel mogelijk kinderen te baren. Over seksualiteit werd alleen gesproken in termen van voortplanting en seks voor het plezier werd gezien als verspilling.

De overheid wilde de controle houden over zoveel mogelijk facetten van het leven van haar burgers. Die controle was volgens hen nodig om het nationaalsocialistische streven naar het 'zuiveren' van het Germaanse arische ras te bereiken. In het kader daarvan werden regelingen getroffen ten aanzien van het huwelijk en voortplanting. De overheid besliste bij een voorgenomen huwelijk of deze op basis van genetische antecedenten doorgang mocht vinden. Als een huwelijk voltrokken werd, moesten kinderen gebaard worden en in het kader daarvan werden abortus en anticonceptie verboden.

Voor andere groepen binnen de Duitse maatschappij was juist geen plaats om nageslacht voort te brengen omdat daarmee het Duitse ras verder zou 'verbasteren'. Zij werden gedwongen gesteriliseerd en in sommige gevallen ook gedwongen tot het plegen van een abortus. Prostituees vielen binnen deze groep. Zij werden gestigmatiseerd tot 'uitschot' en 'asociale'. Dit werd ingegeven door de grootscheepse zedelijkheidscampagne die door de nationaalsocialistische partij gevoerd werd.

Ten tijde van de Weimar Republiek werd in 1927 de anti-SOA wet ingevoerd. In het kader daarvan werd prostitutie gelegaliseerd en als gevolg daarvan hadden prostituees vanaf dat moment ook rechten. Prostitutie werd ineens openlijk bedreven. Hitler was hier fel tegen gekant en bond op allerlei manieren de

strijd aan met het verval van de zedelijke moraal. De strijd tegen prostitutie was daarvan een belangrijk onderdeel. De nationaalsocialisten manifesteerden zich als de bewakers van de zedelijkheid en kregen daarom steun van de religieuze en conservatieve partijen. Na de machtsovername door Hitler in 1933 werden de maatregelen ten aanzien van prostitutie dan ook veel strenger aangescherpt. De verworven rechten werden terug gedraaid. De grote zedelijkheidscampagne begon haar tol van de prostituees te eisen; tienduizenden van hen kwamen terecht in concentratiekampen. Voor hen was binnen de maatschappij geen plaats meer.

Op het moment dat de nationaalsocialistische partij stevig genoeg in het zadel zat en niet meer afhankelijk was van de religieuze en conservatieve steun, bleek al snel dat een verbod op prostitutie nooit de inzet geweest was van de zedelijkheidscampagne. Het zou, gezien bovenstaande, te verwachten zijn dat in de loop van de jaren dertig prostitutie volledig verdwenen zou zijn. Echter, ondanks het feit dat de strijd tegen de prostituee gewoon doorging werden ondertussen plannen gemaakt voor bordelen in concentratiekampen en voor militairen van de Wehrmacht.

Uit hoofdstuk 3 en 4 is gebleken dat de Duitse overheid in feite fungeerde als pooier. Zij schiep zowel in concentratiekampen als aan het front de mogelijkheid om buitenechtelijke seks te hebben in bordelen. De overheid was daarin initiatiefnemer en verzorgde alle instructies en faciliteiten. Een belangrijk facet dat ook hier naar voren komt is de Duitse wil het privéleven zoveel mogelijk te beheersen. Zelfs de manier waarop een condoom afgerold moest worden en over de frequentie waarmee en de plaatsen waar mannen en vrouwen zich moesten wassen, werd in bordeelinstructies vastgelegd.

De nationaalsocialistische idealen ten aanzien van zedelijkheid en prostitutie kwamen in eerste instantie overeen met het gevoerde beleid. Tegen prostitutie werd immers hard opgetreden en prostituees werden op alle mogelijke manieren gestigmatiseerd. Dit beleid werd gedurende de oorlog volgehouden. Er ontstond met de bordelen in concentratiekampen en de Wehrmachtbordelen echter een discrepantie tussen enerzijds idealen en beleid en anderzijds de praktijk. Een belangrijke paradox die in de literatuur slechts eenmalig zijdelings benoemd is.

Kampbordelen vs Wehrmachtbordelen

De twee praktijkvoorbeelden van prostitutie onder het nationaalsocialisme zijn met elkaar nog nooit vergeleken. Toch zijn er opvallende overeenkomsten en verschillen. Ondanks het feit dat de kampbordelen bedoeld waren voor de gevangenen van concentratiekampen en Wehrmachtbordelen bedoeld waren voor gerespecteerde Duitse mannen, zijn er in de motieven voor de oprichting van beide bordelen drie opvallende overeenkomsten. Ten eerste werden de Wehrmachtbordelen opgezet om de moraal van de militairen goed te houden en om de capaciteit en de kwaliteit door seksuele ontlading te verbeteren. In feite is het motief om kampbordelen op te richten om de arbeidsproductiviteit te verhogen en de orde te bewaken hiermee te vergelijken. Door seks beschikbaar te maken werd zowel de kwaliteit en inzet van de arbeiders als van de militairen vergroot. Een tweede overeenkomst was de angst voor homoseksualiteit. Plaatsen waar grote groepen mannen bijeen waren, zoals in het leger of in het mannenkamp, waren volgens Himmler broedplaatsen voor homoseksualiteit. Bordelen waar mannen seks konden hebben met vrouwen waren volgens hem essentieel voor de 'genezing' van homoseksualiteit. Ten derde was een motief voor het oprichten van kampbordelen om tijdens bezoeken informatie in te winnen over op handen zijnde operaties of acties. Andersom was een motief voor de oprichting van Wehrmachtbordelen dat het doorgeven van informatie aan buitenlandse 'liefjes' voorkomen moest worden. In feite was dus een overeenkomstig motief

de regulering van informatiewinning. De angst voor geslachtsziektes was een belangrijk motief voor de oprichting van Wehrmachtbordelen. Die angst speelde bij de kampbordelen geen rol.

Naast de overeenkomsten in de motieven voor de oprichting is er nog een andere opvallende overeenkomstigheid. In beide soorten bordelen was geheimhouding voor de buitenwereld van groot belang. De kampbarakken in concentratiekampen moesten altijd buiten kampinspecties gehouden worden en er mocht niet over gesproken worden. Ook de Wehrmachtbordelen mochten in het buitenlandse landschap niet opvallen. Duitse auto's mochten niet voor het pand blijven staan en er mochten zich buiten geen rijen vormen.

Deze overeenkomst is in de literatuur niet naar voren gekomen en er zijn daar dan ook geen oorzaken voor genoemd. In hoofdstuk 3 en 4 is wel getracht daarvoor een verklaring te vinden. Dat de bordelen namelijk geheim gehouden moesten worden voor hooggeplaatste functionarissen binnen het Rijk lijkt zeer onwaarschijnlijk. Himmler, initiatiefnemer, was immers een van de hoogst geplaatste figuren in Duitsland. Een eventuele verklaring zou kunnen zijn dat er angst was dat uit zou lekken dat in de bordelen de rassenwetten regelmatig overtreden werden. Uit diverse bronnen is gebleken dat zowel in de kampbordelen als in de Wehrmachtbordelen ook joodse, slavische en zwarte vrouwen en zigeuners werkten. Wellicht was de Duitse overheid bang dat als de grootschalige overtreding van de rassenwetten uit zou lekken, hun gezag op eigen grondgebied ondermijnd werd.

Voor de kampbordelen zou nog op kunnen gaan dat Himmler bang was dat hij onder vuur zou komen te liggen als tijdens kampinspecties de bordelen getoond werden. Wellicht zou hij ervan beschuldigd kunnen worden dat hij de gevangenen té goed zou behandelen door een bordeelbezoek mogelijk te maken. Voor de Wehrmachtbordelen zou nog op kunnen gaan dat de legerleiding de orde en rust in het gebied waar de legers gestationeerd waren wilden bewaren. Ze waren immers indringers en niet op eigen grondgebied dus wellicht was de geheimhouding hier mede door ingegeven.

Een belangrijk verschil tussen de kampbordelen en de Wehrmachtbordelen was het feit dat in kampbordelen het gebruik van een condoom essentieel en verplicht was. Uit de literatuur is echter gebleken dat die in kampbordelen niet verstrekt werden. Een verklaring daarvoor zou kunnen zijn dat de bescherming tegen geslachtsziektes een van de belangrijkste motieven geweest was voor de oprichting van speciale Wehrmachtbordelen. Een geslachtszieke militair kon immers niet vechten voor het vaderland. In de kampbordelen leken ontsmettingen en medische controles te volstaan. Waarschijnlijk was het leven of de inzet van een gevangene minder waard dan dat van een Duitse militair en werden de condooms liever gespaard voor het leger.

Tenslotte is een opvallende conclusie dat in het Nederlandse Kamp Vught wel een bordeel gebouwd is maar nooit in gebruik genomen is. Daarnaast is het op z'n minst vreemd dat de plannen voor het bordeel niet direct meegenomen zijn in de bouw van het kamp. Het was immers bij aanvang van de bouw al duidelijk dat Himmler in elk concentratiekamp een bordeel wilde hebben. Dat er zowel in Nederlandse archieven als bij het Herinneringscentrum als bij een promovenda op Kamp Vught niets bekend is over het bordeel geeft stof tot nadenken. Blijkbaar zijn gegevens over dit bordeel niet gemakkelijk vindbaar en blijkt ook hier geheimhouding de overhand te hebben.

Prostitutie?

Tijdens het schrijven van deze scriptie is gebleken dat het soms lastig een afweging te maken van de te gebruiken termen. In sommige gevallen is het namelijk onvermijdelijk stil te staan bij de vraag waar nog

over prostitutie gesproken kan worden. Ook andere auteurs lijken met dit probleem te worstelen. In sommige werken wordt gesproken over prostitutie, in andere heel duidelijk over gedwongen prostitutie en in andere werken wordt stevast de term seksslavernij gebruikt terwijl door allen daarmee dezelfde situatie bedoeld wordt. Deze conclusie (en daarmee ook deze scriptie) zal besloten worden met een visie op de te gebruiken terminologie.

Prostitutie houdt, heel basaal gezien, in dat mannen of vrouwen seks hebben in ruil voor geld. Belangrijk is dat vrouwen er zelf voor kiezen het beroep uit te oefenen, op die manier hun geld te verdienen. Centraal staat voor mij dat vrouwen baas zijn over hun eigen lichaam. Ze zouden bijvoorbeeld in staat moeten zijn om bepaalde klanten te weigeren. In deze scriptie zijn een aantal vormen van 'prostitutie' tijdens de Tweede Wereldoorlog naar voren gekomen. De Wehrmachtbordelen waarbij er een onderscheid gemaakt dient te worden tussen de werving van vrouwen in het oosten en in het westen. Daarnaast zijn de bordelen in concentratiekampen aan de orde gekomen waar vrouwen meestal werden uitgekozen zonder te weten wat ze te wachten stond.

In hoeverre kunnen we eigenlijk nog kunnen spreken over prostitutie op basis van de hierboven gegeven uitgangspunten: vrijheid om het beroep te kiezen, seks geven in ruil voor een beloning en baas blijven over je eigen lichaam. De relatief beste omstandigheden waren weggelegd voor de vrouwen in de westerse Wehrmachtbordelen, zoals in Nederland. Deze vrouwen kregen een maandelijks betaling voor hun werk. Daarnaast wordt veelal beargumenteerd dat deze vrouwen de vrije keuze hadden om te gaan werken in het bordeel. In sommige gevallen werden geregistreerde prostituees benaderd door de SD voor een baan in het Wehrmachtbordeel of vrouwen kwamen zichzelf melden. Enerzijds is er iets voor te zeggen dat het voor deze vrouwen een vrije keuze was om te werken in het bordeel. Ze kregen ook een beloning voor hun werk. Anderzijds waren de vrouwen die zich aanmeldden vaak ondervoed, hadden ze geen onderdak en geld en konden geen kant op. In het bordeel hadden ze een eigen kamer en kregen elke dag goed te eten. Het is dan nog maar de vraag of over een geheel vrije keuze gesproken kan worden als het gaat om werken in een bordeel om te overleven.

Daarnaast werden vrouwen met grote regelmaat onderworpen aan verplichte medische onderzoeken. De vraag is in hoeverre daar nog sprake is van autonomie over je eigen lichaam. Het weigeren van bepaalde militairen behoorde ook niet tot de mogelijkheden en daarnaast waren er dagen waarop deze vrouwen ongeveer twintig mannen per avond moesten dienen en waarschijnlijk niet konden stoppen als ze geen zin meer hadden. Is dat nog prostitutie?

Voor sommige vrouwen in Wehrmachtbordelen in het oosten gold hetzelfde verhaal als hierboven. Die meldten zichzelf aan als overlevingsstrategie en kregen betaald voor hun werk. Zoals we gezien hebben in hoofdstuk 4 zijn er ook talloze voorbeelden van vrouwen die in het oosten van de straat geplukt werden en naar het bordeel moesten. Daar werden ze gedwongen hun lichaam te geven aan talloze militairen per dag, op drukke dagen zoals we gezien hebben soms wel 46! Verplichte medische controles die ze bij negatieve uitslag moesten bekopen met de dood en negatieve recensies die hen eenzelfde lot konden brengen. In de literatuur wordt in deze gevallen meestal niet gesproken over prostitutie maar wordt vaak gesteld dat dit gedwongen prostitutie is.

Maar wat is gedwongen prostitutie? Letterlijk betekent het dat vrouwen gedwongen worden om als prostituee te werken. Deze vrouwen hadden inderdaad geen keuze, ze konden er niet uitstappen. Maar ze waren ook geen baas over hun eigen lichaam (ze konden niet weigeren, werden verplicht medisch onderzocht), stonden onder constante bedreiging met de dood en kregen geen beloning. Is het dan

überhaupt nog wel prostitutie? Welke overeenkomsten heeft het daar nog mee? De enige overeenkomst is dat mannen moesten betalen voor de seks. Als er van dat geld echter niks terecht komt bij de vrouwen, zoals in het oosten vaak het geval was, dan is er mijns inziens geen sprake meer van een verwantschap met prostitutie. In dit geval zou de keuze voor de term seksslavernij beter passen. Vrouwen die *Feldhure* op hun borst getatoeëerd kregen waren niets anders dan slaven waarop militairen hun seksuele lusten konden botvieren.

Een ander voorbeeld zijn de vrouwen die in concentratiekampen tewerkgesteld werden. Hadden zij een vrije keuze? In de meeste gevallen werden ze uitgekozen voor het werken in de bordelen. Werden zij ook bedreigd met de dood als ze geslachtsziek of zwanger zouden zijn, kregen ze geen beloning voor hun werk en waren zij geen baas over hun eigen lichaam. In vergelijking met de vrouwen uit de Wehrmachtbordelen kregen ze relatief weinig klanten maar om in erbarmelijke gevangenschap minimaal acht mannen per dag te dienen is geen bevoorrechte positie. Ook hier zijn weinig overeenkomsten met prostitutie en is er eerder sprake van een verwantschap aan seksslavernij.

Om tot slot terug te komen op de vrouwen in westerse bordelen die bijvoorbeeld wel een vergoeding kregen maar anderzijds verplicht onderworpen werden aan medische controles en klanten niet konden weigeren wanneer zij wilden. Is dat nu prostitutie of niet? Heel basaal kan gesteld worden van wel. Er werd een (ruime) vergoeding gegeven in ruil voor seks en de vrouwen konden eventueel uit het bordeel stappen wanneer zij wilden. Het is echter wel van belang om daarbij in het achterhoofd te houden waarom sommige vrouwen hiervoor kozen en onder welke omstandigheden zij moesten werken.

Het schrijven van deze scriptie heeft diepe indruk gemaakt. Hetgeen veel van deze vrouwen meegemaakt heeft is afschuwelijk en nauwelijks voorstelbaar. Deze scriptie is geschreven in de hoop dat het bijgedragen heeft aan het verhaal van deze vrouwen. Dat hun verhaal niet vergeten wordt en dat wellicht uitgebreider onderzoek naar dit onderwerp gedaan wordt. Voor de Nederlandse situatie wordt dat nu gedaan door Laura Fahnenbrück. Op allerlei andere vlakken is echter ook nog verder onderzoek aan te bevelen. Zoals aan het begin van deze conclusie al gesteld staat dit onderwerp nog in de kinderschoenen. Er zijn nog zoveel hiaten in de literatuur en er is nog zoveel niet bekend.

Verder onderzoek zou daarom bijvoorbeeld gedaan kunnen worden naar de vraag of er een verschil was in de manier waarop de bordelen vanuit Duitsland geleid werden. De bordelen in concentratiekampen vielen namelijk onder de SS, die voor militairen onder de Wehrmacht. Toch zijn er veel overeenkomsten. De vraag hoe die tot stand zijn gekomen, wie er in de praktijk verantwoordelijk was en wie de regels bedacht kan verder onderzocht worden.

Daarnaast zou er meer onderzoek gedaan kunnen worden naar de situatie in de bordelen, hoe vrouwen daar terecht kwamen en onder welke omstandigheden zij moesten werken. Nu zijn er slechts enkele bronnen die door vrijwel alle auteurs aangehaald worden maar er moet, waarschijnlijk verspreid over vele archieven, meer informatie beschikbaar zijn.

Op deze plaats spreek ik dan ook de hoop uit dat het verhaal van de seksslavinnen in de Duitse nazi-bordelen verder onderzocht wordt.

Opdat hun verhaal nooit vergeten *mag* en gehoord *moet* worden.

Literatuurlijst

Gedrukte bronnen:

- Admira Foundation, *Speaking of War. War Rape and Domestic Violence in the Former Yugoslavia. Trainers about their Work for Care* (Utrecht, 2005).
- Alakus, B., K. Kniefacz, R. Vorberg, *Sex-Zwangarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern* (Wenen, 2006).
- Amesberger, H., K. Auer, B. Halbmayr, *Sexualisierte Gewalt. Weibliche Erfahrungen in NS-Konzentrationslagern* (Wenen, 2004).
- Ars, B., *Troostmeisjes. Verkrachting in naam van de keizer* (Amsterdam, 2000).
- Bock, G., 'Keine arbeitskräfte in diesem Sinne. Prostituierte im Nazi-Staat', in: Pieke Biermann (ed.), *Wir sind frauen wie andere auch. Prostituierte und ihre Kämpfe* (Hamburg, 1980) 70-106.
- Bridenthal, R., A. Grossmann, M. Kaplan (ed.), *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany* (New York, 1984).
- Brownmiller, S., *Tegen haar wil: mannen, vrouwen en verkrachting*, (Baarn, 1989).
- Ericsson, K., E. Simonsen (ed.), *Children of World War II: the hidden enemy legacy* (Oxford, 2005).
- Evans, R., 'Prostitution, State and Society in Imperial Germany', *Past and Present*, No. 70 (1976) 106-129.
- Evans, R. (ed.), *The German Underworld. Deviants and Outcasts in German History* (Londen, 1988).
- Fahnenbrück, L.J., *Die nationalsozialistische Sexualitätspolitik in den besetzten Niederlanden 1940-45 als Ausdruck und Teil einer mit Geschlechterrollen operierenden Okkupationspolitik* (Groningen, 2007).
- Frijtag Drabbe Künzel, G. von, *Kamp Amersfoort*, (Amsterdam, 2005).
- Gans, E., *Jaap en Ischa Meijer: een joodse geschiedenis* (Amsterdam, 2008).
- Genootschap "Oud Zandvoort", *De Klink*, juli 1994.
- Gertjejanssen, W.J., *Victims, Heroes, Survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II* (Minnesota, 2004).
- Goebbels, J., *Michael: ein deutsches Schicksal in Tagebuchblättern* (München, 1929).
- Grunberger, R., *The 12-year Reich. A social history of Nazi Germany 1933-1945* (New York, 1971).
- Hackett, D., *The Buchenwald Report* (Oxford, 2005).
- Herzog, D., *Sex after fascism: memory and morality in twentieth-century Germany* (Princeton, 2005).
- Hitler, A., *Mein Kampf* (Nederlandse vertaling) (Amsterdam, 1943).
- Joshi, V., *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933-1945)* (Berlijn, 2003).

- Kassig, R., C. Paul, 'Häftlingsbordelle in deutschen KZs', *Emma* (1992) 32-37.
- Ka-Tzetnik 135633, *House of Dolls* (New York, 1955).
- Koker, D., *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam, 1977).
- Koonz, C., *Moeders in het Vaderland. De vrouw en het gezin in Nazi-Duitsland* (Amsterdam, 1987).
- Langen, A.A. de, *Overleven* (Veenendaal, 1992).
- Lingens-Reiner, E., *Prisoners of fear* (Londen, 1948).
- Meinen, I., *Wehrmacht und Prostitution während des Zweiten Weltkriegs im besetzten Frankreich* (Bremen, 2002).
- No. 469, *De hel op de Vughtse heide* (Utrecht, 1945).
- Paul, C., *Zwangsprostitution. Staatlich errichtete Bordelle im Nationalsozialismus* (Berlijn, 1994).
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom II* (Den Haag, 1965).
- Proctor, R., *Racial hygiene. Medicine under the Nazis* (Londen, 1988).
- Rees, L., *Auschwitz* (Amsterdam, 2007).
- Roos, J., 'Backlash against Prostitutes' Rights: Origins and Dynamics of Nazi Prostitution Policy', *Journal of the history of sexuality*, vol. 11 (2002) 67-104.
- Schikorra, C., *Kontinuitäten der Ausgrenzung: "asoziale " Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn, 2001).
- Schouten, T. *Lichaamsbuit: gedwongen seks tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 1995).
- Seidler, F.W., *Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung: Probleme der deutschen Sanitätsführung 1939-1945* (Neckargemünd, 1977).
- Stemvers, F.A., *Meisjes van Plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp, 1985).
- Stephenson, J., *Women in Nazi Society* (Londen, 1975).
- Taylor, B., 'A sex scandal ended the career of high-ranking Nazi official Werner Von Blomberg', *World War II*, vol. 13 issue 7 (1999) 62-63.
- Timm, A., 'Sex with a Purpose: Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich', *Journal of the history of sexuality*; vol.11 (2002), 223-255.
- The New York Times, 'Foe out nurseries inside death camp', Monday November 13 1944.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945*, (Den Haag, 1976).
- Volmuller, H.W.J., *Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Utrecht, 1966).
- Vries, H. de, 'Das Konzentrationslager Herzogenbusch bei Vught: "streng und gerecht"?', in: *Terror im Westen: Nationalsozialistische Lager in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg 1940-1945* (Berlijn, 2004) .

- Vries, P.de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland 1850-1911* (Hilversum, 1997).
- Weren, L. Van, *Trompettist in Auschwitz: herinneringen van Lex van Weren* (Amsterdam, 1989).
- Withuis, J., *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam, 1995).
- Zámečník, S., *That was Dachau 1933-1945* (Parijs, 2004).

Niet gedrukte bronnen

Instituut: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
Archief: Doc.2
 - *Prostitutie*

Websites:

Frauenkonzentrationslager Ravensbrück, www.ravensbrueck.de, bezocht op 12 juni 2008.

www.vandale.nl

Molotov Note: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1942/420106b.html>

Audiovisueel:

Maren Niemeyer, Caroline van der Tann, *Das Große Schweigen* (documentaire), Ostdeutscher Rundfunks Brandenburg (1995).

Bijlage 1
Aanwijzingen voor het bezoek aan het Wehrmachtborddeel

**Anweisung für Besucher
von Wehrmachtbordellen.**

a) Die Wehrmachtbordelle stehen Unteroffizieren und Mannschaften sowie dem uniformierten männlichen Wehrmachtgefolge offen.
b) Für die Wehrmacht zugelassene Bordelle mit dazugehörigen Sanitäts- (Sanier-) Stuben:

Sanitätsstube:

c) Die Wehrmachtbordelle sind geöffnet von _____ Uhr bis _____ Uhr.
Die Sanitätsstuben sind geöffnet von _____ Uhr bis _____ Uhr.

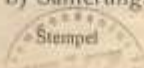
**Das höchste Gut des Soldaten ist seine Gesundheit.
Seine Pflicht ist, sich dienstfähig und seiner Familie
gesund zu erhalten.**

Hierzu werden folgende Befehle erlassen:

1. Nur militärisch zugelassene Bordelle dürfen von Soldaten besucht werden. Sicherheit gegen Ansteckung besteht nicht.
2. Vor Besuch eines Bordells Meldung in der dazugehörigen Sanierstube (Sanitätsstube). Hier erfolgt:
 - a) Ohne Namensnennung Abgabe der Erkennungsmarke und Angabe der Feldpostnummer an Sanitätsdienstgrad.
 - b) Befragung durch Sanitätsdienstgrad, ob gesund oder auch nur Verdacht einer Erkrankung. Dies ist nach bestem Wissen und Gewissen zu beantworten.
 - c) Empfang des Ausweises zum Bordellbesuch.
3. Im Bordell Empfang von Präservativ. Verkehr ohne solches streng verboten. Dieses Verbot ist auch den Bordellmädchen bekannt.
 - a) Nach Verkehr Abstreifen des gebrauchten Gummischutzes, ohne dass seine Aussenseite mit den Fingern oder Eichel und Harnröhrenöffnung in Berührung kommt. Dann gründliche Reinigung der Hände und Geschlechtsteile, danach Harn lassen.
 - b) Auf der Vorderseite des Sanierscheins vermerkt Bordellinhaberin oder deren Vertretung Namen von Bordell und Partnerin.
4. Nach Verlassen des Bordells Aufsuchen der Sanitätsstube.
 - a) Sanierung jedes Bordellbesuchers (auch wenn angeblich kein Verkehr). Wirksamkeit der Sanierung nur gewährleistet, wenn sie unmittelbar nach dem Verkehr erfolgt.
 - b) Bescheinigung hierüber auf Sanierschein (Aufbewahrung 3 Monate lang ist Befehl).
 - c) Rückempfang der Erkennungsmarke.

Namensfeststellung und Meldung erfolgt nur bei:

- a) Bordellbesuch trotz geschlechtlicher Erkrankung.
- b) Sanierungsverweigerung oder anderen Verstößen gegen Disziplin.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie; HSSPF archief 077/ inventaris 81

Bijlage 2

Wehrmachtbordelen in Nederland

Bron: L.J. Fahrenbrück, *Die nationalsozialistische Sexualitätspolitik in den besetzten Niederlanden 1940-45 als Ausdruck und Teil einer mit Geschlechterrollen operierenden Okkupationspolitik* (Groningen 2007)

